

# ادبِ خزینہ

حصہ دوم

(پنجابی اختیاری)

بارھویں جماعت لئی



پنجاب کر کیلم اینڈ ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور

جملہ حقوق بحق پنجاب کریکولم ایڈٹ شیکست بک بورڈ، لاہور محفوظ ہیں۔

تیار کردہ: پنجاب کریکولم ایڈٹ شیکست بک بورڈ، لاہور۔ محفوظ کردہ: دفائلی وزارت تعلیم (شعبہ نصاب) حکومت پاکستان، اسلام آباد، بوجہ مراحلہ نمبری 9/93-UR، ہور دن 8 اگست 1994ء۔  
اس کتاب کا کوئی حصہ نقل یا ترجمہ نہیں کیا جاسکتا اور نہای اسے شیٹ پیپر، گائیکس، ٹلاصہ جات، ٹاؤن یا مادی کتاب کی تیاری میں استعمال کیا جاسکتا ہے۔

حصہ نظر					
نمبر شمار	نام مضمون	صفہ نمبر	نمبر شمار	نام مضمون	صفہ نمبر
1	تصوف تے پنجابی زبان	ڈاکٹر یوسف بخاری	32	حبے خاتون	ڈاکٹر فراز حسین قاضی (مرحوم)
2	زراعت کہانی	الیس گھسن	35	ریڈر کہانی	ڈاکٹر محمد شیرگوریا
3	پنگے	حسین شاد	39	گھسیلہ چانن	سجاد حیدر (مرحوم)
4	چھپلی پڑھائی	ڈاکٹر سید اختر حسین اختر (مرحوم)	43	پنجاب دیاں لوک رسمائ	فرخندہ لوڈھی (مرحوم)
5	پنجابی نشیدیاں وغذیاں	ڈاکٹر انعام الحق جاوید			

حصہ لقلم					
نمبر شمار	صفہ نمبر	صفہ نمبر شمار	صفہ نمبر	صفہ نمبر شمار	صفہ نمبر
1	حمد باری تعالیٰ	مولوی لطف علی بہاول پوری	14	غزل	روفیخ
2	نعت	راقب تصویری	15	غزل	سلیم کا شر
3	بول فرید رحمۃ اللہ	بابا فرید الدین گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ	16	غزل	ڈاکٹر شیدا نور
4	کافیاں	شاه حسین رحمۃ اللہ علیہ	17	غزل	منظور وزیر آبادی
5	ابیات	سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ	18	ڈو گھے پانی	الاطاف قریشی
6	کافی	سید ٹالھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ	19	غزل	علی محمد ملک
7	مقولہ شاعر	وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ	20	غزل	اکرم مجید
8	کلام	میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ	21	متان	فیروز دین شرف
9	کافی	خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ	22	تاریاں دا گیت	شریف کنجھی
10	چوبرگے	استاد کرم امر ترسی	23	غزل	(جاوید نامہ چوں اقتباس دا پنجابی ترجمہ)
11	غزل	علامہ یعقوب انور	24	فرہنگ	غائب دی غزل دا پنجابی ترجمہ اسیر عابد
12	کلارک	بیشہر مندر			
13	سلکے پاتر	اقبال صلاح الدین			

مولفین ۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری ۔ ڈاکٹر محمد اسلام رانا (مرحوم) ۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ایڈیٹر ۔ ڈاکٹر فراز حسین قاضی (مرحوم) ۔ نائلہ صدف ڈائریکٹر (مسودات) ۔ ڈاکٹر مین اختر ڈپٹی ڈائریکٹر (گرافس) / آرٹسٹ ۔ عائشہ وحید ۔ غرگان طباعت ۔ محمد اشرف رانا

مطبع:

ناشر:

---

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝

## حصہ شر

### حصہ شر دے ماذد

- 1- تصوّف تے پنجابی زبان (غیر مطبوعہ) ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی (مرحوم)
- 2- زراعت کہانی (غیر مطبوعہ) ڈاکٹر محمد بشیر گورایا
- 3- پنگے (ڈرامہ کالا پتن) سجاد حیدر (مرحوم)
- 4- پچھلی پڑھائی (پنے دے اوہلے) فرخنده لوہی (مرحوم)
- 5- پنجابی شر دیاں ونڈاں (غیر مطبوعہ) ڈاکٹر انعام الحق جاوید
- 6- حبہ خاتون (کشیری ادب کی مختصر تاریخ، دفتر اہم) ڈاکٹر یوسف بخاری
- 7- ریڈ ار کہانی الیس گھسن
- 8- گھسمیلا چانن حسین شاد
- 9- پنجاب دیاں لوک رسمائ (لہار) ڈاکٹر سید اختر حسین اختر (مرحوم)

## ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی اج دے عہد وچ وی اک جانیا پچانیا ناں اے۔ پنجابی وچ کئی تحقیقی تے تقدیمی کتاباں لکھیاں۔ آپ 1938ء نوں سوہنہ ضلع گوجرانوالہ وچ پیدا ہوئے۔ ایم اے اردو تے ایم اے پنجابی دے امتحان پاس کرن گروں ورس تے تدریس نوں اپنالیا۔ پنجابی مرثیے بارے تحقیقی مقالہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی توں پی اچ ڈی دی ڈگری لئی۔ حقانی تکمیر اپنی ناٹے فیر اوہناں نوں اسان تے عام فہم زبان وچ سدھ پڑھ رہے تے مکھجوں طریقے نال بیان کرنا ایہناں دے اسلوب دی خاص پچھان اے۔ تحریر مختصر پر جامع ہوندی اے۔ ایہناں دی تقدیم وچ کوئی جھوٹ نہیں ہونداتے تحقیق دلیاں اتے مبنی ہوندی اے۔ ایسے کر کے پنجابی زبان تے ادب دے محققان تے نقاداں وچ ایہناں داناں معتبر مতھیا جاندے۔ کچھ عرصے تک پنجاب یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی وچ تے گورنمنٹ کالج لاہور وچ وی پڑھاندے رہے۔ آپ نے پنجابی زبان لئی اپنے آپ نوں وقف کیتا ہویا۔ 4 مئی 1995ء نوں کالج توں گھر جاندے ہوئے رستے وچ ای دل داسخت دوڑھ پے جاون نال وفات پا گئے۔ آپ دیاں پنجابی زبان تے ادب بارے چھپن والیاں تحقیقی تے تقدیمی کتاباں وچوں ”نویں نظم“، ”وارث نزاوارث“، ”تصوّف“ تے پنجابی دے صوفی شاعر پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ تے تقدیمی اصول تے نظریے زیادہ مشہور نہیں۔

## تصوّف تے پنجابی زبان

ایہہ گل مئی ہوئی اے کہ جدوں وی کے معاشرے وچ اخلاقی قدراء دا زوال ہوندے تے بزرگاں دا دھیان دین دیاں قدراء قائم کروان ول ہو جاندے۔ ایہہ لوگ دین نوں عملی صورت وچ لوکائی اگے رکھ دے نہیں۔ سوکھیاں تے سدھیاں لفظاں وچ ایسے عملی صورت نوں تصوّف کہیا جاندے۔ تصوّف بارے کچھ لوک ایہہ دی آکھدے نہیں کہ ایہہ حیاتی دے دکھاں کو لوں نس نوں دی اک رہا اے، ایہہ درست نہیں اے۔ تصوّف وچ اک صوفی دین دی روح نوں عملی طور تے اپنائندے تاں جے لوکی اوس دے عملاء نوں وکھے کے دین دیاں سدھیاں را ہواں لئے ٹرپیں۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے مبارک دار وچ اصحاب صفہ موجود سن۔ جیہڑے کے عملی تعلیم دین لئی اک نمونہ بن گئے سن۔

صوفیاں نے وی تصوّف دے معنے کھول کے دس نوں دی کوشش کیتی اے۔ تے اپنے اپنے خیال مطابق ایہہ تعریف کیتی اے۔ جویں حضرت زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ آکھدے نہیں کہ تصوّف اور علم اے جیہدے نال نفس دی صفائی، اخلاق دی صفائی اندر لی تے باہر لی دنیا دی تعمیر تے تکمیل تے اندر لی باہر لی دنیا دا علم ہو جاندے۔ امام قشیری رحمۃ اللہ علیہ وی ایہہ امطلب ”باطن دی تعمیر تے اصلاح تے نالے ای اخلاق دی پاکیزگی“، ”قرار دیندے نیں۔ امام غزالی رحمۃ اللہ علیہ آکھدے نہیں کہ تصوّف نفس دیاں خواہشان نوں مکا دیندے۔ دل نوں ”غیر اللہ“ توں پاک کر دیندے۔ حضرت ابو الحسن نوری رحمۃ اللہ علیہ ایہہ دے وچ ایہاں کو وادھا کر دے نہیں کہ تصوّف ”غیر شرعی“ نفسانی خواہشان نوں ترک کر دین داناں اے۔ کچھ بزرگ تصوّف نوں اعلیٰ اخلاق داناں وی دیندے نہیں۔ سید عبدال قادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ نے واضح لفظاں وچ گل مکائی اے کہ تصوّف انجھاں (8) شیواں داناں اے:

(1) سخاوتِ ابراہیم علیہ السلام	(2) رضاۓ اُحق علیہ السلام
(3) صبراً یوب علیہ السلام	(4) مناجاتِ زکریا علیہ السلام
(5) غربتِ میکی علیہ السلام	(6) خرقہ پوشیِ موسیٰ علیہ السلام
(7) سیاحتِ عیسیٰ علیہ السلام	(8) فقر سرور کائنات صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

دوجیاں زباناں دے ادب و انگوں پنجابی ادب وچ وی تصوّف نوں بیان کیتا گیا اے۔ پنجابی شاعری دی تاریخ اُتے جھات پائیے تے شاعری دی ابتداء صوفیانہ فکرتوں ہوندی اے۔ پنجابی زبان دے پہلے شاعر شاہ شمس بیزواری رحمۃ اللہ علیہ ساہمنے آوندے نیں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہناں کوں تصوّف دے مسلمیاں اُتے گھٹ شعرِ بحمدے نیں پر اخلاقی شعراء دا گھٹا نہیں اے۔ ایہناں دے اے اک سمکاںی حضرت فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ نیں، جیہناں نوں پنجابی واپہلاتے باقاعدہ شاعر دیسا جاندا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ آخرت دا خوف تے نیک عملاء دی تلقین تے بوہتا زور دتا گیا اے۔ عبادت دے نال نال بندیاں دے حقوق دے معاملات وی ایہناں دے بولائی وچ موجود نیں۔

۔ اُنھ فریدا وضو ساج صح نماز گزار جو سر سائیں نہ نویں سو سر کپ اُتار  
عبادت دے نال صبرتے شکر دی تلقین دی آپ کوں لبھدی اے۔ کیوں جے ایہہ کیفیت انسان دے دل دیاں بے چینیاں نوں وی  
ڈور کر دی اے تے نال ای دنیادی حقیقت وی ھل کے ساہمنے آ جاندی اے۔ بابا فرید ہوریں آ کھدے نیں:

۔ رکھی سُکی کھائے کے ٹھنڈا پانی پی فریدا وکھ پرائی چوپڑی نہ ترسائیں جی  
مُغلاء دے ڈور وچ شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ لا ہوری دا نال ساہمنے آؤندما اے۔ ایہہ مست الاست بزرگ سن تے  
حضرت بازیزید بسطامی رحمۃ اللہ علیہ دے ملاتیہ فرقے نال تعلق رکھدے سن۔ شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ ہوراں پنجابی ادب نوں اک نویں  
صنف ”کافی“ نال آشنا کیتا تے اپنیاں کافیاں نوں وکھریاں دیاں راگاں دے مطابق لکھیا۔ شاہ حسین وحدت الوجود دے قائل سن۔  
اوہناں اُتے جذب دی کیفیت رہندی سی تے ایہو جذب اوہناں دیاں کافیاں وچ وی موجوداے۔ ملáp تے جدائی دیاں کیفیتیاں آپ  
دیاں کافیاں وچ بڑے درد نال بھریاں لبھدیاں نیں۔ اوہناں دی نویکلی پچھان اوہناں دیاں رمزاء نیں۔ جیہڑیاں اوہ اپنیاں کافیاں وچ  
ورتے نیں۔ آپ دے والد جواہر ہے سن، ایس لئی اوہناں دے کلام وچ ساریاں رمزاء ایسے پیشے دے حوالے نال لبھدیاں نیں:

گھم چرخڑیا ۔۔۔۔۔ تیری کتن والی جبوے  
تلیاں وٹن والی جبوے  
چرخا بولے سائیں سائیں بائڑ بولے ٹوں  
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب ٹوں

چرخے توں جسم مراد لیندے نیں تے چرخ نال تعلق رکھن والیاں چیزاں جویں تکلا، ماہل، تند، پونی، مٹا انسان دے عمل نوں ظاہر  
کر دیاں نیں اوہ اپنے ربی عشق نوں ایہناں علامتاں را ہیں اپنی شاعری وچ لیا وندے نیں۔

مُغل ڈور دے دوجے وڈے صوفی شاعر حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ و مگوں ایہہ وی عربی تے فارسی دے عالم سن تے اوہناں نے ایہناں زباناں وچ ڈھیر ساریاں کتاباں لکھیاں نیں۔ سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ پنجابی شاعری وچ سی حرفي دے موڈھی نیں۔ چو مصرياں نوں اردو دے حروف تھیں دی ترتیب توں شروع کر دے نیں۔ اپنا مطلب ایہناں چونہاں مصرياں وچ اخ پورا کر دے نیں جویں فارسی وچ رباعی کر دی اے۔ سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ نے اپنیاں سی حرفیاں وچ دنیا توں نفرت، مرشد نال عقیدت تے نفس نوں مارن تے زور دیتا اے۔ اوہناں نے اپنی شاعری راہیں بندے نوں اللہ تک اپڑن دی تلقین کیتی اے:

الف ایہہ تن میرا چشماب ہوے، میں مرشد وکھ نہ رجاب ہو  
لؤں لؤں دے مڈھ لکھ چشماب، اک کھولاں اک کپاں ہو  
اتنیاں ڈھیاں صبر نہ آوے، ہور کتے ول بھجاب ہو  
مرشد دا دیدار ہے باہو، مینوں لکھ کروڑاں جتاب ہو

مُغل ڈور دے زوال دے شروع وچ اک ہور وڈے صوفی شاعر سا ہئنے آؤندے نیں۔ ایہہ بابا بلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ ہوری نیں۔ اوہناں اُتے اک تھمسی تے مدھیو شی طاری رہندی ہے۔ اوہ وحدت الوجود تے وحدت الشہود دنوں وال دے قائل نیں۔ ذکر تے علم دی تلقین سبھ توں بوہتی کر دے نیں۔ بلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ نے اپنیاں کافیاں وچ بے باک لجھے دا استعمال کیتا اے۔ ایس گل توں وی اوہناں دے یقین دی چنگی داعم ہو جاندی اے کہ اوہ جس اعتماد تے بھروسے نال گل کر دے نیں، اوہ ہرے چکھے الہ نال جان پچھان تے قرب دی انتہا ہو سکدی اے:

مینوں چھڈ گئے آپ لد گئے میں وچ کیہ تھیم  
راتیں نیند نہ دن سکھ سُتی اکھیں پلٹیا نیر

ایس ساری کافی وچ اک مان تے بھروسے دی فضال بھدی اے۔ مغلان دے آخری ڈور وچ تے انگریزاں دی حکومت دے پہلے ورہیاں وچ پنجابی دے دو وڈے صوفی شاعر سا ہئنے آؤندے نیں میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ تے خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ۔ میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ ہوراں مجازی عشق نوں حقیقت تک اپڑن دا وسیلہ بنایا تے ”سیف الملوك“ راہیں تصوف دیاں منزلاءں پوریاں کیتیاں۔ اوہناں کوں تصوف دی بنیاد عشق اے:

قُصے ہور گے دے اندر درد اپنے کجھ ہوون  
ہن پیڑاں تاثیراں ناہیں بے پیڑے کد روون

عشق دے فلسفے اُتے سیف الملوك وچ 114 شعر بھدے نیں۔ ایس توں اڑا وہناں کوں استغنا دا مسئلہ وی اہمیت رکھدا اے۔ ایس نوں بطور مسئلے دے اوہناں توں پہلیاں صوفیاں نے بیان نہیں کیتا۔ استغنا ہر پاسیوں بے نیاز ہو جانا نہ چنگی تے اترانا تے نہ مندی تے گھبرا۔ ایہہ دی وجہوں اوہ صبر، شکر، تقوی تے توکل دیاں منزلاءں نوں پاندے نیں۔ میاں صاحب رحمۃ اللہ علیہ دی اک ہور منزل وی انوکھی اے تے اوہ وے حیرت دی۔ ایہہ حیرت اک صوفی اُتے اوں دیلے طاری ہوندی اے جدا وہ سلوک دیاں ساریاں منزلاءں

پوریاں کر لیندے اے تے ہن اوہ اللہ دی ذات نوں اپنے ساہمنے ویکھدے اے۔

خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ وی مجازی حوالے نال عشق حقیقی تک اپڑن دا درس دیندے نیں۔ سچل سرمست و انگوں خواجہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ وی ہفت زبان شاعر سن۔ مارواڑی تے ہندی زبان وی جاندے سن۔ فقہ، تفسیر، حدیث، منطق، علم الانساب تے رمل نجوم دے نال نال موسیقی و پنج وی دی چھپی رکھدے سن۔ ایسے مشاہدے پاروں اوہ ”روہی“ نوں وصال دی علامت بناندے نیں کہ فطرت سبھتوں وڈی استاد ہوندی اے۔ کافی دی صنف و پنج خواجہ صاحب رحمۃ اللہ علیہ اُچا درجہ رکھدے نیں۔ وحدت الوجود دے قائل سن تے ایہدے ای مبلغ وی سن۔ اوہناں دی سبھتوں وڈی خوبی اوہناں دے لمحے دی مٹھاس اے جیہدے و پچ اوہ اللہ دیاں وکھو وکھریاں صفتاں تے شاناں بیان کر دے نیں:

سے بن دلبر شکل جہاں آیا      ہر صورت عین عیان آیا  
عیش رسول صلی اللہ علیہ وسلم وی اوہناں دی شاعری و پچ چوکھا لیخندے اے۔ پنجابی شاعری دی جھوپی صوفی شاعریاں تے تصوف نال بھری ہوئی اے۔

علی حیدر ملتانی رحمۃ اللہ علیہ، سید ہاشم شاہ رحمۃ اللہ علیہ تے ہدایت اللہ دے نال وی تصوف و پچ جانے پچھانے نیں۔ روایتی تصوف تے ہر شاعر کوں لبھ جاندا اے۔ اوہ بھانویں وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ دی ہیر ہووے تے بھانویں مولوی غلام رسول رحمۃ اللہ علیہ دی احسن القصص، اقبال دائم دا جنگنا مہہ ہووے تے بھانویں پیر فضل گجراتی دی غزل۔

(غیر مطبوع)

## ڈاکٹر محمد بشیر گورا یا

ڈاکٹر محمد بشیر گورا یا پہلی جنوری 1940ء نوں چک 44 ضلع گجرات وچ پیدا ہوئے۔ مذل تک تعلیم ایتھے ای حاصل کیتی۔ 1955ء وچ اپنے آبائی پنڈ منڈی کی گورا یا ضلع سیالکوٹ آئے۔ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے نفیات ایم اے پنجابی، ایل ایل بی، پی ایچ ڈی تے ایم فل اقبالیات دیاں ڈگریاں حاصل کیتیاں۔ 1973ء توں 1980ء تک اقدس پبلی کیشنزدے فیجور ہے۔ 1987ء تک جناح اسلامیہ کالج آف کامرس دے پرنسپل، 1990ء تک مسلم لاء کالج راولپنڈی دے پرنسپل تے دسمبر 1993ء تک نیشنل کالج برائے ابلاغیات دے وی پرنسپل رہے۔ مقدارہ قومی زبان لاہور دے نگران اعلیٰ رہے۔ اوہناں دیاں علمی تے ادبی کاوشان مندرجہ ذیل نیں:

مولوی غلام رسول رحمۃ اللہ علیہ عالم پوری، حامد شاہ عباسی، پنجابی قاعدہ، عورۃ یسین دا پنجابی ترجمہ تے تفسیر، ابیات باہو رحمۃ اللہ علیہ دا پنجابی ترجمہ تے تشریح، پرسپل آف کرشل لاء (انگلش) جدید اصول تجارت (اردو) نظر ثانی غزیات خوشحال خاں خنک شری پنجابی ترجمہ، برس لاء (انگلش)

اوہناں دے علمی تے ادبی مضمون تے تقریراں ریڈیو تے ٹی وی توں نشر ہوندے رہندے نیں۔ تعلیم تے ادب بارے اوہناں دے مضمون تے کالم اکثر اخباراں تے رسالیاں وچ شائع ہوندے رہندے نیں۔

## زراعت کہانی

زمین دے علماء دے ماہر اس مطابق دنیا دا گل رقبہ تریہہ (30) ارب ایکٹڑا۔ جیہد اتن بٹاوس حصہ خشکی تے باقی سبھ پانی اے۔ ایہناں دے اک ہوراندازے موجب دنیا دا صرف دسوال حصہ زراعت لئی استعمال ہو رہیا اے۔ تاریخی طور تے ایہدہ وی ثابت اے کہ زمین ائے زندگی دا آغاز پانی دے ذریعے ہویا۔ قرآن پاک وچ سورۃ ہود وی آیت ست (7) وچ آؤندے اے۔

”تے اوہ اے جیہنے بنائے اسماں تے زمین چھ (6) دن وچ تے اوہ داخنست سی پانی ائے“، یعنی اسماں تے زمین دی مخلوق توان پہلاں پانی دی تحقیق ہوئی۔ جیہد امادہ حیات ہن والا سی۔

پانی تے زمین دو نویں مل کے غذا پیدا کر دے نیں۔ ایہہ عمل پرانے زمانے توں جاری اے۔ زمین توں انانج تے خوراک حاصل کرن لئی پانی بنیادی کردار ادا کردا اے۔ سورۃ کھف دی آیت 45 وچ کہیا گیا اے ”پانی اوتار یا اسماں اسماں توں فیر ایہدی وچ نال زمین وچوں رلیا ملیا نکلیا سبزہ“۔

پانی توں سبھ چیزاں بنیاں زمین اسماں تے سبھ کچھ ہو رہیا چھ دن وچ بنائی سبزہ میوہ رُکھ جنور

پہلاں پہل لوک دریاواں، برساتی نالیاں تے نیویاں ٹویاں دے کوں آباد ہوئے تے ایتھے نیڑے نیڑے ای زراعت دا کم شروع ہویا۔ فیر لوکیں نیویاں تھانواں، چھپرالاں تے ڈھنگیاں ٹویاں وچ بارشان دا پانی اکٹھا کرن لگ پئے۔ خشک موسمان وچ اوہ ایس پانی نال فصلان پیان لگ پئے۔ اک یاں دو بندے کنارے دے قریب پانی وچ کھلوکے کسے دا بڑے، کڑا ہی، تابیے، پرات یاں سینی نال پانی

باہر اوس نالی وچ سلسلے سے سن جیہڑی ایس مقصد لئی فصل تیک بنائی ہوندی سی۔ ایس نوں جھٹالانا آکھیا جاندی اسی۔ پرانے زمانے وچ لوک بیڑ پیلوں تے جنگل بیلے دے دو جے پھل کھا کے گزر گزار کر دے سن۔ فیروز میناں وچ بی کھارن لگ پئے۔ فیروہی بیجی لئی کے شکل وچ بہل پنجاںی بنائی گئی تے ہل پنجاںی نال جانوراں دا استعمال شروع ہو گیا۔ اوس زمانے دی زراعت وچ ایہہ بڑا اودا انقلاب سی۔

ایسے زمانے وچ وہی وان نوں جٹ، کسان، زمیندار، مزارع، راپک تے ہاری آکھیا جان لگ۔ قصہ ہیر راجھا وچ سید وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ نے ہل پنجاںی، جوگ، کہی، رتباتے داتیاں دا ذکر اپنے شعراں وچ کیتا اے۔ سید وارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ لکھدے نیں:

راجھا جو ترا وادا کے تحک رہیا لاه ارلیاں چھاؤں نوں آؤندے اے  
بھتا آن کے بھا بھی نے کول دھریا حال اپنا روکھاؤندے اے

فیروکیں چھوٹیاں چھوٹیاں کھوہیاں بنان لگ پئے۔ پر ایہہ پانی وہیں پیاں لئی استعمال نہیں کیتا جاندی صرف بزریاں تے چھوٹی کیا ریاں والیاں فصلات توں ای لایا جاسکدی اسی۔

فیروہیاں تے جھلاراں دا زمانہ آگیا۔ کھوہ بنانا کوئی سوکھا کم نہیں سی۔ ایس اُتے بڑا خرچ تے وقت لگدا سی۔ نالے گھوہاں دے ٹھنڈے تے مٹھے پانی لئی بڑے جتن کرنے پیندے سن۔

سیف الملوك وچ میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ ہوراں گھوہ تے جھلارا ذکر کرانج کیتا اے:  
عجب سماں لگا وچ بارغ چیکن گھوہ جھلاراں  
بوڑیئے گئے گل لگ ملدے جویں بھرا بھر انوالاں

جھلاروی گھوہ والگوں ای ہوندی سی۔ فرق صرف ایہہ اے کہ گھوہ دی کھدائی کرنی پیندی اے، جھلار کسے برساتی نالے یا چھپر کنڈے ٹھوڑا جیہا تو یا کنڈھ کے بنائی جاندی اے۔ پانی ریڑھ ریڑھ کے اس ٹوئے ول آ جاندی اے۔

سائنس دان شروع توں ای کوشش کر دے رہے کہ زراعت، جانوراں تے انسانات لئی زیادہ توں زیادہ پانی دا بندوبست کیتا جاوے۔ دریاواں توں، نہراں، بیراچ، بہیڈتے ڈیم ایسے لئی بنائے گئے نیں تے اج کل کئی نلکاں وچ مصنوعی بارشان وسان لئی تحقیق کیتی گئی اے۔

زراعت دا دو جا جز بی نہیں۔ پرانے زمانے دے بی زیادہ پیداوار نہیں دیندے سن۔ جویں جویں جی وی دھم دے گئے نویاں نویاں ٹسماں دے اجیہے بی بیجے جان لگے جیہڑے زیادہ جھاڑ دیندے سن۔ پڑچوں دے ذریعے، ہن اجیہے بی وی تیار کر لئے گئے نیں جیہڑے کچھ بے موسمیاں بزریاں پھل تے فصلات پیدا کرن لگ گئے نیں۔

پنجاب وچ کنک سبھ توں وڈی فصل اے تے ساڑی خوراک تے معیشت دا زیادہ تر دار و ماروی ایس فصل اُتے ای ہوندی اے۔ ایس کر کے ایس فصل دی بیجائی، کٹائی، تے گھائی ول بڑا دھیان دتا جاندی اے۔ ایس تے ہر کے دیاں آسان ہوندیاں نیں۔ عام طورتے کسان فصل چک کے مُنڈیاں گڑیاں دے ویاہ رچا دیندے نیں تے مٹیاں راں گاؤں لگ پیندیاں نیں:

ہُن فصلان چکیاں گھیاں داچ وھیاں بنائے نیں  
 دنیا چار دناب دی بھجننا نہیں مڑ سہرا گانا  
 کنک دی بیجاںی ویلے سر کرن دا جتن کیتا جاندا اے۔ پر ایہدی کتنا تے گھانی ویلے نال کرن لئی ونگاراں دی پائیاں جاندیاں سن۔  
 ڈھول والا سارا دن ڈگا لائی رکھدا تے واڑھے جوش خروش نال واڑی کر دے ریہندے سن۔ سوانیاں واڑھیاں لئی حلوے پوڑے تے  
 چوہنگیاں والیاں تندوری روٹیاں خاص طورتے تیار کر کے لیا وندیاں سن۔

کنک پچھوں مُنجی پنجاب دی ایک وڈی فصل اے۔ مُنجی عام طورتے لاب (پنیری) دی لگدی اے۔ مُنجی دابی پہلاں اک تھاں پھٹے نال  
 بیجیا جاندا اے۔ جد بوٹے فٹ سوافت دے ہو جاندے نیں تے فیر جڑاں توں اکھیڑکے کدو کیتیاں کھیتاں وچ اوہ پوڈے اک اک کر کے پانی  
 والی نرم زمین وچ لائے جاندے نیں۔ ایہناں بوٹیاں نوں لاب آکھیا جاندا اے۔ مُنجی دے پکن تیک ایس وچ پانی کھلوتا رہنا چاہیدا اے۔  
 مُنجی دی پرالی مال ڈنگر دے پھیاں لئی کم آؤندی اے۔ پرالی دا گتا وادی بنا یا جاندا اے تے پرالی بیکینگ دے وی کم آؤندی اے۔

کپاہ ریشے دار فصل اے تے ایہد اشما روی پنجاب دیاں وڈیاں فصلان وچ ہوندا اے۔ کپاہ دی وی ہر شے انسانات تے جانوراں  
 دے کم آؤندی اے۔ ایس دے کپڑے تے ترستے بن دے نیں۔ بی دا تیل کھانیاں وچ استعمال ہوندا اے۔ بی دے خول نوں کھل آکھیا  
 جاندا اے۔ اوہ جانوراں نوں چارے لئی توڑی وچ ملا کے کھوائی جاندی اے تے ایہدے سکے بوٹے (منشی) بالن دے کم آؤندے نیں۔  
 کپاہ پھٹے نال وی بیجی جاندی اے تے نالی نال وی۔ ملتان، بہاولپور، مظفرگڑھ، ساہیوال، وہاڑی، رحیم یار خاں، بہاول گنگ، خانیوال دا علاقہ  
 کپاہ دا علاقہ اے۔

کپاہ دابی رات نوں پانی وچ بھیوں دیتا جاندا اے تاں جے بی دا خول بیج بن تُوں پہلاں ذرا نرم ہو جاوے۔ مال ڈنگر لئی مکنی وی کپاہ وچ  
 بیج دتی جاندی اے۔ ایس نوں تیردا آکھیا جاندا اے۔ گھر دے کپڑے کھیس چادر اس تے کتن تُنھن تے بستریاں لئی دیسی کپاہ بڑی پسند کیتی  
 جاندی اے۔ خکی کپاہ صرف کھیس اتے چادر اس لئی بیجی جاندی اے۔

گڑشکر دیاں ضرورت اس لئی پرانے زمانے توں ای کماد بیجیا جا رہیا اے۔ کماد دے سکے لائے جاندے نیں۔ دو جیاں فصلان وانگوں  
 بوہتی پیداوار لئی کماد دے وی کئی بی مشہور ہوئے نیں۔ کماد دے سکے دو دو تین تن فٹ دے فاصلے تے لائے جاندے نیں۔ کماد بارے سیانیاں  
 دا اکھان اے:

کماد	لاء	پھلگن	وکیھ	کماد	دا	پچجن
کماد	لاء	چیتر	وکیھ	کھیتراں	دے	کھیتیر
کماد	لاء	وساکھ	رکھ	الله	دی	آس
کماد	لاء	جیڑھ	اڑ	اڑ	پیا	وکیھ

کماد دی وی کوئی شے ضائع نہیں جاندی۔ گئے دی رودہ، فیر رودہ توں گڑ، شکر تے کھنڈ بن جاندے نیں۔ آگ مال ڈنگر دے پھیاں لئی  
 تے چھوٹی تے چورا بالن دے کم آ جاندے نیں۔

مکنی، با جرہ، توریا، گوارا، والاں تے اوہ فصلان جیہڑیاں تھوڑیاں بیجیاں جاندیاں نیں اور ہنال دتفصیلی ذکر ایتھے ممکن نہیں۔ سرکاری طورتے پنجاب دیاں فصلان نوں دو موسمان وچ ونڈیا گیا اے۔ اک رینچ (ہاڑی) تے دو جیاں خریف (ساوائی) دیاں فصلان نیں۔ اج کل باغبانی، پولٹری فارم، گوٹ فارم، ڈیری فارم، سٹڈ فارم، ڈک فارم، فش فارم، شہد دیاں کھیاں تے ریشم دے کیڑے پالن وی زراعت وچ شامل اے۔ پنجاب دیاں فصلان دی ایک ہو طریقے نال وی ونڈ کیتی جاندی اے۔ ایں ونڈ موجب اک اناج یعنی سیماں والیاں فصلان نیں۔ کنک، مکنی، با جرہ، مُجی، سوانک تے کنگنی وغیرہ، دو جیاں پھلی دار یعنی رونگ والیاں فصلان نیں۔ توریا، موگ پھلی، سرہیوں، رائی، تارا میرا، گوارا، تل تے اُلی نیں۔ پرسورج مگھی، سویاں، بولے، بکنی، توریا تے سرہیوں دے تل اج کل عام طورتے کھانیاں وچ استعمال ہو رہے نیں۔ تریجیاں ریشے دار یعنی دھاگے والیاں فصلان نیں ایہناں وچ کپاہ، سن، سکنڈا تے پٹ سن دا ذکر کیتا جاندالا۔ والاں وی پھلی دار فصلان وچ شامل نیں پر ایہہ رونگ دا نہیں ہوندیاں۔

زراعت دا تریجاتے وڈا جگہ افرادی قوت اے۔ واہی بیکی دے کم لئی جنے جی ہو وون تھوڑے نیں۔ ایں پیشے وچ افرادی قوت نوں بڑی اہمیت حاصل اے۔ ہل پنجابی دے ذریعے جانوراں دا زراعت لئی استعمال وی افرادی قوت وچ وادھے دا موجب بنیا۔ ساڑے تن طبقے زراعت دے پیشے نال تعلق رکھدے نیں۔ اک وڈے جا گیر دار تے زمیندار، دو جے درمیانے تے چھوٹے درجے دے زمیندار تے تریجے مزارعے، راہک تے ہاری۔ پر درمیانے درجے دے زمیندار تے مزارعے زراعت وچ مرکزی کردار ادا کر رہے نیں۔

اک زمانے وچ زراعت لئی بہت بندیاں دی ضرورت ہوندی سی۔ گھر وچ جنی جی بوجتے ہوندے اونی خوشحالی زیادہ ہوندی۔ پر جس گھر وچ مردگھٹ ہوندے اوس گھر دیاں عورتاں نوں وی کھیتاں وچ کم کرنے پیندے سن۔ پڑھے وڈھنے کرنے عام طورتے سوانیاں دے ذمے ہوندا سی۔ اوہ مردالاں پچھے سویرے لسی پراٹھے فیر شکر دوپھرے بھٹالے کے اپڑ جاندیاں، مرد بھانویں ہلاں پچھے ہوں یا جگل بیلے مال ڈنگراں پچھے اونہاں نوں روٹی، پانی سوانیاں ای پہنچاؤ نہ دیاں سن۔

ہن زراعت نے اک جدید سائنس دی حیثیت اختیار کر لئی اے۔ پچھلے کئی درہیاں توں فصلان دی بجائی لئی رقبہ متواتر دھر رہیا اے۔ کچیاں روہیاں تے سیم تھور والیاں بے شارز میناں آباد ہو گئیاں نیں تے فی ایکٹر پیدا اور ووچ وادھا ہو رہیا اے۔ پنجاب وچ پہلی واری 1950ء دے دہا کے ٹریکٹر آؤنے شروع ہوئے۔ زیناں واہن بیجن لئی ٹریکٹر اس نے بڑیاں سہولتاں پیدا کر دیتیاں نیں۔ ٹریکٹر سخت توں سخت زیناں واہن دے کر اہتے سہاگ کوی، اردوے نیں۔ ٹریکٹر نال کئی قسم دیاں ہلاں چلائیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ ہلاں زین نوں فصل دی بجائی لئی تیار کر دیاں نیں تے فصلان بیجن لئی استعمال کیتیاں جاندیاں نیں۔

زراعت وچ مشیناں دا استعمال اک بوجت وڈا انقلاب اے۔

(غیر مطبوع)

## سجاد حیدر

سجاد حیدر گجرات دے اک پنڈ موبہلہ وچ اک علیٰ ادبی شخصیت پیرزادہ نور حسین آذری دے گھر 1919ء نوں پیدا ہوئے۔ میٹرک دا امتحان گجرات توں، بی اے تے ایم اے فارسی دے امتحان گورنمنٹ کالج لاہور توں پاس کیتے۔ 1944ء وچ اطلاعات دے مکھے وچ ملازم ہو گئے تے آل انڈیا ریڈیو لاہور دے دیہاتی پروگرام دے گران مقرر ہوئے۔ قیام پاکستان توں بعد تعلقاتِ عامہ دے مکھے وچ انفارمیشن آفسر بنائے گئے پر دوبارہ ریڈیو پاکستان آگئے جھتوں ریجنل ڈائریکٹر دے عہدے توں ریٹائر ہوئے۔ ایسے دوران پنجاب آرٹس کوسل دے ڈائریکٹر وی رہے۔ بعد وچ پنجابی ادبی بورڈ لاہور دے صدر وی رہے۔

سجاد حیدر نے بہت سارے شریاتی (ریڈیو ای) ڈرامے لکھے۔ جنہاں وچوں چار مجموعے ہوادے ہوکے، ”سورج مگھی“، ”بول مٹی دیباویا“ تے ”کالا پتن، شائع ہوچے نیں۔ 1992ء وچ ”چتھر باغ“، ”ناول لکھیا۔ سجاد حیدر دے فن پاریاں وچ پنجاب دے دیہاتی وسیب دیاں وان سویاں مورتاں تے منظر نظر آؤندے نیں۔ اوہناں دے کردار جیوندے جا گدے تے ایس مٹی دے جنے جائے جھوٹوں ہوندے نیں۔ 1980ء وچ اوہناں نے پنجابی داراں دار دو وچ بڑا خوبصورت ترجمہ تے 1986ء وچ پنجابی دیاں نمائندہ کہانیاں دا اک انتخاب وی شائع کیتا۔

اوہناں دا فنی، فکری، علمی، ادبی تے تخلیقی سفر ساری عمر جاری رہیا۔ دسمبر 1996ء وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

## پنگے

کردار:

جوان، جاندار، مہدہ ب اواز	_____	1- ماسٹر مجید اللہ
مُعمر، آن پڑھ عورت	_____	2- ماں کرماں والی
مٹھی بیلاری والی نرم اواز	_____	3- شریا
کاروباری، باریکے اواز	_____	4- انپکٹر
خبری رپورٹر	_____	5- اظہر
پر خلوص تے ہمدرد، شاکستہ اواز	_____	6- محمد سعید
شرمیلا تے کم گونو جوان، اواظ وچ اُدای	_____	7- صدر
ہیڈ کاشیبل پولیس	_____	8- رحمت خاں
بچہ (عمر 4 سال)	_____	9- ناجی

انسپکٹر: ہاں رحمت خان کیہے گل اے؟

رحمت: جناب اک کیس پھریا اے پچیاں دے انوادا۔ جناب انج کل شہر وچ پچیاں دے انوادیاں بڑیاں وار داتاں ہو رہیاں نیں۔

چھوٹے تھانیدار ملک زمان صاحب نے گشت واسطے تن پاریاں بنایاں۔ میری پارٹی دی ڈیوٹی شہر دے باغاتے پارکاں تے گلی۔ اسیں چھ دن توں روزانہ شامیں گول باغ جاندے ساں۔ او تھے ایہہ جنا، ہمیرے ویلے اک گھنے بخ تے آکے بہہ جانداتے کھیسے وچوں آن پھو کے غبارے کلہ کے کول رکھ لیدا۔ فیر نیڑے کھیڈ دیاں پچیاں نال کسے نہ کسے بہانے ہل جاندے۔ انچ جدوں گھنے بخ ایہدے دوالے کھنے ہو جاندے تے ایہہ اوہنال نوں پھوک بھر بھر کے غبارے ونڈدا۔ انچ ایہہ روزو دے دس باراں غبارے مفت ونڈ دیندا۔ انج جدوں ایہہ باغوں نکلیاتے اسیں ایہدے مگر وگری ٹرپے۔ ایہہ پرانی انارکلی دی اک گلی وچ جا کے اک پرانے جیسے مکان دے بوہے اگے کھلورہیا۔ چوکھا چرگروں اک مائی باہر گلی۔ اوہدی گودی وچ چھوٹا جیہا بچے سی۔ ایہنے اوس مائی کو لوں بچ لیں دی کوشش کیتی پر اوہنے نہ دلتا۔ فیر ایہہ اوہنال بچ آہندا رہیا۔ جیہرہ اسیں نہیں سن سکے۔ اخیر ایہنے بچے اوس مائی کو لوں کوہہ لیاتے اک پاسے ٹرپیا۔ اوس مائی نے رولا پا دلتا تے ایہہ بچے اوہنال پھر اکے اوہنال نکل آیا۔ اسیں ایہنال شہے وچ پھر لیائے آں۔ ایہہ آہندا اے میں تے بچ نوں دکانوں ٹافیاں لے کے دین واسطے چکیا سی۔ دیو

جی ایہہ کوئی من والی گل اے؟

انسپکٹر: ایہدی تلاشی لئی آ؟

رحمت: جی جناب! ایہدے کو لوں اک سگر ٹاں دی ڈبی تے کچھ کاغذ نکلے نیں۔ جناب انچ تے ایہہ سگرٹ عام جیسے دسدے نیں پر ایہنال وچ لازمی چرس رکھی ہوئی اے۔ ایہہ چنگا بھلا جرام پیشہ لگدا اے جناب۔

انسپکٹر: اسیں کیمیائی معاہنگ کراں گے تے آپے دس پوے گا توں اوں گھر دا پتاشان تے نوٹ کر لیاے نا؟

رحمت: جناب میں پورا نقشہ بنالیا۔ باقی اسیں آپ ایہدے کو لوں بچھ لوال گے۔

انسپکٹر: اچھا اچھا کیوں ولی وار داتا! توں اپنی کہانی پا۔

مجید: کہانی اے پئی پرانے زمانے وچ جدوں بندے جانوراں دی بوی سمجھدے سن، اک شہر وچ کے ڈھوائی دے کم واسطے لد دے جانوراں دی لوڑ پے گئی۔ ہر پاسے پیادے ہم لگ پئے تے جانوراں نوں دی سوہ لگ گئی۔ وگار توں بچن واسطے اٹھ، گھوڑے، تے خچر کھوتے ٹسن لگ پئے۔ اک بندے جدوں ویکھیا پی لوہبڑی ولی نسی جارہی اے تے اوہنے اوڑ دتی توں کیہڑی اٹھ، گھوڑے دی نسل وچوں ایں۔ تینوں کیہنے پھرنا اے؟ اوہنے نسی نے جواب دیتا وگار پھر زن والیاں میرا مہاند رانیں رلانا۔ کیہہ پتا مینوں اٹھ ای سمجھ لیں۔ ایہہ بھائی ہوریں دی مینوں اٹھ سمجھ کے پھر لیائے نیں۔

انسپکٹر: مُشكِر یاں کرنا ایں؟ ہیڈ کا نشیل رحمت خاں بچا اے۔ توں چنگا بھلا جرام پیشہ لگنا ایں۔ نال کیہاے تیرا؟

مجید: مجید اللہ

انسپکٹر: کتھے رہنا ایں؟

مجید: اسلام پورے، گلی نمبر 7 وچ، اخیر لے سٹاپ دے ساہمنے۔

انسپکٹر: شکلوں تے پڑھیا لکھیا لگانا ایں۔ کیہ تعلیم اے تیری؟

مجید: بی اے، بی ائی۔

انسپکٹر: بی ائی تے ماسٹر ہوندے نین توں وی ماسٹر ایں؟

مجید: ہوند اس اے۔

انسپکٹر: ہاں ماسٹرنوں کی لمبھا اے، ہئن توں جیہڑا کم پھریا اے ایہدے وچ بڑی پیدا اے۔

مجید: انسپکٹر صاحب اجے میرا جرم ثابت نہیں ہو یا، تساں میتوں پہلے ای مجرم سمجھ لیا اے؟

انسپکٹر: توں اجے تیکرا جانی صفائی وچ کوئی بیان نہیں دتا۔ فیر میں تینوں مجرم کیوں نہ سمجھا؟

مجید: بے شک سمجھو، پر یاد رکھو! ایہہ تھانہ اے عدالت نہیں۔

انسپکٹر: اچھا اچھا ساڑے نال بوتیاں قتوں دانیاں ن پھول، رحمت خان، ایہنوں لے جا کے محسر کوں بٹھا۔ میں ویہلا ہو کے ایہدے نال فیر گل کرائ گا۔

رحمت: چل وئی جوان۔

انسپکٹر صاحب تسمیں میرے گھر اک پیغام بھجو سکدے او؟

مجید: گھر اں وچ اطلاعوں کر نیاں ساڑا کم نہیں، کیہنوں پیغام بھجو نا ای؟

انسپکٹر: اک بڑھی مائی اے، معدور و چاری۔

انسپکٹر: تیری ماں اے؟

مجید: ماں ای سمجھو۔ (اک بندے دے اندر آؤں داتا تھا)۔

اواز: اللہ علیکم میاں صاحب، کوئی نواں کیس اے؟

انسپکٹر: آؤ آؤ اظہر صاحب بیٹھو (مجید اللہ نوں) توں جا بھئی۔

اظہر: میاں صاحب ایہنوں کلھن دی ایڈی کا ہل نہ کرو۔ اسیں وی ایہدے نال دو گلاں کر لیئے۔

انسپکٹر: کوئی نہیں، جی بچیاں دے اغوا داشہب اے ایہدے تے، کوئی نامی گرامی ڈاکو نہیں۔

اظہر: گل تے اس اپ بنانی ہوندی اے میاں صاحب، جے چاہیے تے ڈاکے دی خبر اندر لے صفحے تے اک کالم دی گٹھے لادیئے تے پیچیاں دے اغوا دے شہی وچ بھڑے ہوئے ملوم دی خبر پہلے صفحے تے شرمنی بن جائے۔

انسپکٹر: اجے ایہدے نال گلاں تے نہیں ہو یاں پر اپنا ناں پتا دس دے ہوئے اینہن آکھیا اے جے ایہدی تعلیم بی اے بی ائی اے تے ایہہ سکول ماسٹر ہ چکیا اے۔

اظہر: لو فیز خبر تے بن گئی، باقی گلاں میں آپ پچھ لائ گا۔ تسمیں ذرا ایہنوں میرے کوں تھوڑا چہہ بہن دیو۔

انسپکٹر: جو یہ تھاڑی مرضی، پر خبر و حج پچیاں دے ان غواصیاں وارد اتال نوں روکن واسطے ساڑی مہم واذ کر کرنا پوے گا۔  
 اظہر: کیوں نہیں میاں صاحب تھاڑی مہم داوی ذکر ہو وے گا۔ ٹسیں فرنہ کرو۔  
 انسپکٹر: رحمت خال، اظہر صاحب تے ایس آدمی نوں میرے نال دے کمرے وچ بھاتے اندر چاہو گھلیں۔  
 رحمت: ٹھیک اے جناب۔

بُذری عورت: (ذوروں نیڑے آؤندے ہوئے) وے پُتھرا میں وڈے تھانیدار نال گل کرنی اے۔ مینوں لگنگھ جان دے میں اپنے پُتھر دا پتا کرن آئی آں جنہوں بے وسماں لیائے نیں۔

انسپکٹر: کیہ گل اے مائی؟  
 رحمت: جناب ایہہ مائی آکھدی اے میں مجید دی ماں واں، دھکے نال اندر آؤڑی اے۔  
 مائی: میں نہانی کرمائی آں جو یہ، میرا ناں تے کرمائی ماری ہونا چاہی دا سی۔ پہلوں لوک صدر دی ماں بلاں دے سن، جدوں اوہ نہ رہیا تے میرے اُتے ترس کھا کے مجید مینوں اپنی ماں بنالیا۔ ہن مجید دی شاس کھوہ لیا اے (روں لگ بیندی اے)۔

انسپکٹر: مائی میری کوئی اوہ بے نال دشمنی اے؟ اپنی صفائی پیش چاکرے تے گھر گھر جائے۔  
 مائی: نصیحتاں نہ کر تھانیدار، خُد اتوں ڈرتے غریب دی ہاہ توں نیک (روں لگدی اے)۔  
 انسپکٹر: ایتھے بہہ جامائ کرمائی والیئے تے مینوں پہلوں مجید دا گاپچھاتے دس۔  
 مائی: میں مجید اللہ دا پچھلا گھر نہیں ویکھیا۔ میں تے اوہ نوں پہلی واری لاہور دے ٹیکھن اُتے ملی آں۔ پرمینوں انچ لگدا اے جو یہ میں ماسٹر مجید نوں ملن ای پاکستان آئی آں۔ اوہ میری لکھ و چوں تے تنہیں جمیا پرمینوں سگوان صدر لگدا اے۔

انسپکٹر: صدر تھاڑا پُتھر اے؟  
 مائی: ہاں سوہیا! ماں واں پُت جمدیاں نیں۔ فیر اوہ پُت جہانوں ٹریوی جان تے ہر دیلے ماں واں دیاں نظر اس دے سامنے رہنے دے نیں۔ ہسدے بولدے نیں، اُتر جواب دیندے نیں تے کدی چولا بدل کے کول رہن لگ بیندے نیں۔ جو یہ میرا مجید۔  
 انسپکٹر: پرمائی صدر نوں کیہ ہویا؟

مائی: صدر کملا سی پُتھر، اوہ نوں جیوندیاں ای کوئی ہوش سُرت نہیں سی میتھوں تے اوہ ایتھے آون توں چار مہینے پہلوں ای وچھر گیا سی۔  
 انسپکٹر: اوہ کوئی؟

مائی: مویاں تے وچھریاں دی کہانی لجی ہوندی اے۔ اسیں امیر سر رہنے ساں جدوں میرا صدرست (7) جماعت اس پڑھ بیٹھاتے اوہدا پیوفت ہو گیا۔ میں اپنے پُتھر نوں اک بجا جی دی ہیٹی تے نوکر کرا دیتا تے ساڑا گزارہ ہوں لگ پیا۔ کجھ ورہیاں نوں صدر جوان ہو گیا تے ساڑے گھر دے اگوں اک بلا نے راہ پالیا۔

انسپکٹر: بلا کہہ ہو جیہی؟  
 مائی: اک سکول جاندی گڑی سی پُتھر، اوہدا لاکیہ دس، صدر نوں ای کجھ ہو گیا۔ جدوں اوہ سو یلے ساڑے بوہے اگوں لگاحدی ایہہ باہر

تھڑے اُتے بہے کے اوہنوں دیہندار ہند۔ جدوں اوہ سکولوں پچھا نہہ مُرُدی ایہہ دکانوں سارے کم چھڈ کے فیٹھڑے اُتے جا بہند۔

انسپکٹر: تے فیر ایس سُداء دا انت کیہے ہو یا؟

مائی: ہونا کیہی اوس ٹُرٹی داویاہ ہو گیا تے اوہ اپنے سوہرے گھر جاندھڑ گئی۔ اوہ دے جان گلروں میرا پُرٹھی فقیر ہو گیا اوہنوں کوئی سر پیردی ہوش نہ رہی تے ایسے حال وچ چار سال گور گئے۔ فیر اک دن صبح سویلے اٹھ کے انچ تیار ہو گیا جوں کدھرے جاناں ہووے تے میرے کوں آکے آکھن لگا۔ ”اماں مینوں بُلادا آگیا اسے تسمیں دی اجازت دیوں جانوں۔“ میں آکھیا۔ پُرٹھیوں مینوں چھڈ کے ٹُرگیا تے میرے اُتے مُٹی دے دو بک کون پائے گا؟“ آکھن لگا۔ ”اوہ وی آرہیا اسے پر اوہ تہانوں نویں گھر آ کے ملے گا۔“ اوہو گل ہوئی، میں پاکستان آکی تے اللہ مینوں مجید چادھتا۔

انسپکٹر: ایہہ مجید تہانوں رکھوں ملیا؟

مائی: امبر سروں اسیں سارے لئے پُنے پاکستان توں صدقے ہو کے ایتھے اپڑے تے میں اپنے گلی محلے والیاں نال مہاجرال دے کیمپ نہ گئی۔ میں افسراں دی منت کیتی پی مینوں لا ہور دے ٹیشن اُتے رہن دین۔ مجید اللہ دی ایتھے ٹیشن تے ای ڈیوی گلی ہوئی سی۔

مجید: اماں جی میں وکھرہیاں تسمیں کدوں دے اپنائیاں لے کے ایتھے پلیٹ فارم دی اک نگرے بیٹھے او، تسمیں کتھے جاناے؟ مائی: ہُن اگے کتھے جاناے پُرٹر، ہُن تے جدوں وعدہ پورا ہو گیا اگلے جہاں ای جاں گے۔ ایس سوہنے پاکستان آؤ ناسی، ایتھے اپڑ گئے آں، اسماں ہور کدھرے نہیں جانا۔

مجید: ماں جی، تسمیں اپنے گھر آگئے او، ایہدوں وڈا تے ایہدوں سوہنہا ہور کیہڑا اگھر ہو سکدا اے؟ ایہہ ساڑا اساریاں دا گھر اے اماں جی، ساڑا سوہنہا پاکستان۔

مائی: شالا سدا او سدار ہوے ساڑا ایہہ پاکستان۔

مجید: فیر ایتھے اپڑ کے کسے ہو گھر دی گلی نہ کرو، انچ رہن واسطے کوٹھا میرا حاضر اے۔ مینوں دی اپنا پُرٹھی سمجھو۔

مائی: وے جیوں مینوں توں سگوں صدر لگنا ایس۔ ایتھے بہہ جامیرے کوں تیراناں کیاے پُرٹر؟

مجید: میرا ناں مجید اللہ اے اماں جی، میں جاندھروں آیاں۔

مائی: جاندھروں؟ جتھے میرا پُرٹھی صدر رہندا ای۔ پتا نہیں ایس ویلے کس حال وچ ہونا اے میرا پُرٹر؟

مجید: تسمیں چو میرے نال میں آپ روزانہ آکے ساریاں گلڈیاں وکھیا کرائ گا تے صدر نوں لھاں گامیری ایتھے ای ڈیوی گلی ہوئی اے۔

مائی: توں ریلوے وچ تو کرایں بچے؟

مجید: نہیں اماں جی میں مہاجرال دی دیکھ بھال دے سرکاری مکھے وچ عارضی ملازم آں، میں کیمپاں وچ وی تہاڑے پُرٹھیوں تلاش

کراں گا۔

مائی: رب تیر ابھلا کرے، پتھر تیرے گھر ہو رکئے جی نیں؟

مجید: میں گھروچ کلاں اماں۔ میرا کلیاں بڑاں گھبراندے، ایں کر کے آکھیاںے میرے نال چلو، کجھ میرے گھروچ دی رونق ہووے۔

مائی: تے توں کلاؤ ای پاکستان ٹرآ یا ایں مجید پتھر؟ گھر دے کتھے چھڈ آیاں؟

مجید: ایہہ وی تھاڑے پتھر دے ٹرجان و انگر لکا والی گلے۔ اماں جی تے ایتھے بندیاں دے کن ٹن دے نیں۔ چلو گھر چلیے۔

مائی: انج میں مجید اللہ دے نال اوہ دے گھر آگئی اوہ کرام والا مینوں اپنی ماں سمجھدا اے تے میری بڑی خدمت کردا۔ اوہ روزانہ ٹیشن تے جا کے صدر نوں لمحدار ہیاتے کیپاں و چوں جا کے اوہدا پتا کردار ہیا۔ ایں حال وچ چارو ہے ہو گئے میں جیہناں آؤ ناسی اوہ سارے آگئے نیں۔ پر میرا صدر نہیں مڑیا، پتا نہیں جیوندا دی اے کنہیں (روں لگ پیندی اے)۔

انسپکٹر: حوصلہ کر مائی، اسیں ضابطہ دی کارروائی مکمل کر کے مجید اللہ نوں گھر گھل دیاں گے۔

مائی: پتھر تھانیدار! مجید اللہ میرے نال ای گھل دے، رب تینوں بڑا اجر دے گا۔ ایں پڑھی نہیں دی ہاہن لے، یاد رکھ جیہد اکوئی نہیں ہوندا خدا ہوندے۔

انسپکٹر: مائی آکھیاںے مجید اللہ کولوں پچھ گجھ کر کے اوہنوں گھر گھل دیاں گے۔ توں تے گل ای نہیں سمجھدی (کسے دے اچانک کمرے وچ داخل ہون دی اواز)۔

محمد سعید: کیہوں سمجھان دی کوشش کر رہے او میاں صاحب؟

انسپکٹر: آؤ جی آؤ کیل صاحب تشریف رکھوں کجھ آئے او سعید صاحب؟

سعید: میں تے اخبار پڑھ کے سویر و سویر تھاڑے وآل آگیاں۔ اخبار والے وی بڑیاں دلچسپ سرخیاں لاندے نیں۔ تیں وی اج دے پرچھ وچ خبر پڑھی ہوئی اے۔ ”تحریک آزادی کا کارکن بچوں کے انخوا کے الزام میں گرفتار کر لیا گیا۔ ملزم جاندھر میں ایک ہائی سکول کا ہیڈ ماسٹر تھا۔“

انسپکٹر: میں خبر تے نہیں پڑھی پرکل اک اخبار دا پورٹر تھے آیا تے اوہنے ملزم نال گلاں کیتیاں نیں۔ اوہ کہانی بنائے لے گیا ہونا اے۔

سعید: میں وی مجید نوں ملن آیاں۔

انسپکٹر: تھانوں او بنے وکیل کیتا اے؟ پر اج تے چلان وی تیار نہیں ہو یا۔ اوہ دے بیان وی نہیں ہوئے۔

سعید: میں مجید اللہ دا وکیل نہیں اوہ دادوست آں۔

انسپکٹر: سعید صاحب تیں مجید اللہ دے دوست او؟

سعید: کیوں ایہدے وچ جیرانی دی کیہ گل اے؟

انسپکٹر: تہاڑا ایہ ہو جیسے ہر ائمہ پیشہ بندیاں نال کیے کم؟

سعید: میاں صاحب، ہن سالوں اپنی سوچ بدل لینی چاہی دی اے۔ پرانا انگریزی قانون ہی پی ہر بندہ مجرم اے جد تکراوہ اپنے آپ توں الزام رونہ کر سکے۔ ساڑا اسلامی اصول ایہہ وے پی ہر بندہ بے گناہ اے جد تکراوہ بے تے جرم ثابت نہ ہوئے۔

انسپکٹر: وکیل صاحب تیس مجيد اللہ ٹوں کویں جان دے او۔

سعید: میں ماسٹر مجيد اللہ داشنگی وی آس تے شاگرد وی، مجيد اللہ قرآن دا حافظاے۔

انسپکٹر: میتوں مجيد اللہ دی ساری حقیقت کھوں کے دو سعید صاحب۔

سعید: میں جالندھر شہردار ہن والاواں، جدوں فائدہ عظیم دے حکم نال پاکستان دی عام تحریک شروع ہوئی تے ہندوستان دے ہر شہروں جلوس نکلے اوہدوں میں لا ہور لاء کانج دے آخری سال وچ پڑھدا ساں، طالب علماء وچ جوش خروش توں ڈر کے یونیورسٹی نے کانج بند کر دیتا تے میں اپنے شہر مڑا آیا۔ اوتحے وی روزانہ جلوس نکل دے سن۔ میں وی جلوس اس وچ شامل ہون لگ پیا تے فیر ہولی ہولی تقریروں وی کر نیاں شروع کر دیا۔ پس اسے شہر دے جواناں دا سبھ توں جوشیاں رہنہ ماسٹر مجيد اللہ سی۔

انسپکٹر: ایہہ ماسٹر تے بڑی بلا اے۔

سعید: ماسٹر مجيد اللہ مردِ مون اے، ایہدی ایمان دی طاقت پہاڑ نال وی ٹکر ا جاندی اے۔ انچ ایڈ اساو اے جویں ٹوٹھہ وچ زبان ای نہ ہوے ایہہ درویشاں دی نشانی اے۔

انسپکٹر: تہاڑا یاں ایہہ ساریاں گلاؤں کے میں حیران پیا ہوناں جے ایہہ جیسا بندہ روز شامیں آوارہ لوکاں و انگر پارکاں وچ جا کے بالاں نوں غباریاں نال کیوں پر چاند اے؟ تے فیکل راتیں ایہہ اک گھروں جا کے زکا جیہا بال چک لیا یا تہاڑا یاں گلاؤں توں ماسٹر برداہ فروش تے نہیں لگدا۔

سعید: اوہ تے آپ برداہ اے میاں صاحب اپنا آپ وچ کے اوہنے پاکستان لیا اے۔ باقی جبڑا تہاڑا دے دل وچ شک اے اوہ تیس ماسٹر ہوراں کولوں پچھ کے دُور کر لو۔

انسپکٹر: اوہا اللہ دا بندہ فیر کوئی اٹھ لو بڑی دی کہانی سنا دے گا۔ سالوں تے اوہ کچھ دسدای نہیں۔

سعید: میاں صاحب دس نمبر یے توں بکوان تے دیکھیے دا دل پھولوں دی ترکیب اگتوں ہوندی۔ تیس اونوں بلا کے میرے کول بٹھاوا، اوہ آپ کل حقیقت بیان کر دے گا۔

انسپکٹر: بھلی گل اے۔

سعید: (جذباتی ہو کے) میرا امیر، میرا اسٹاد، میرا بھائی (بلغلیس ہون دا تاثر) کس حال وچ اموال؟

مجید: جس حال وچ اللہ رکھے شکرے، سعید صاحب نویں جہاں وچ اللہ فیر ملایا۔

سعید: مل تے پھلوں ای پیندے پر تیس تے آپ گنامی دی زندگی اختیار کرئی۔

مجید: اپنے جیسے نکیاں نکیاں لوکاں وچ رہنا سعید صاحب ایہہ زندگی معمولی تے ہے پر گنامی دی نہیں۔

سعید: تے کر دے کیا او؟

مجید: اک خدمتِ خلق دے ادارے وچ کم کرنا، اوہ میری ضرورت پوری کر چھڈ دے نیں، تے میں اپنے کم وچ رُجھار ہناں جیہدے وچ آخرت دے اجر دا وعدہ وی اے۔

سعید: اللہ جزا دے ہن ذرا انسکپٹر صاحب دی اُبھن وی دُور کرو، فیر ایہوں رل کے باہر چلئے۔

مجید: ایہہ دن گلیاں مینوں اپنی زندگی دے پرت کھولنے پین گے۔ مینوں وی دُکھی کرو گے تے آپ وی تسمیں سن کے خوش نہیں ہوو گے، میں جالد تعلیم الاسلام ہائی سکول وچ پڑھاندا ساں۔ میرے ماپے شہروں تیراں میلاں تے اک پنڈ وچ رہندا ساں تے میں بستی داشمنداں دے چھوٹ جیسے گھروچ اپنی بیوی شریا تے اپنے بچے نجیب اللہ نال رہندا ساں، پاکستان بنن توں چھ مہینے پہلے اوس شہر وچ بڑے جلے جلوں ہون لگ پئے تے میں تحریک پاکستان وچ حصہ لین لگ پیا۔ اک دن فجر دی اذان توں پچھے ساڑے گھر دا بوا کھڑکیا۔ میں پچھا "کون ایں بھائی توں؟"

صفدر: ماسٹر صاحب مینوں تھاڑے گھر دا پہرہ دین گھلیا نیں۔

مجید: کہیے گھلیا اے؟

صفدر: جی اوہ ساہنے آکے تے نہیں نا آکھدے مینوں کیہ پتا۔

مجید: ایں عمرے فقیر ہو گیا ایں کوئی گھر بار نہیں تیرا؟ نیز اناں کیاے تے کھوں آیا ایں؟

صفدر: میں صفو آں جی، ام بر سروں آیا ااں۔

مجید: توں میرے گھر دا پہر دین دی اجرت کیلیں گا؟

صفدر: مینوں اوہ دین گے جنہاں مینوں گھلیاے میں تھاڑے کو لوں کجھ نہیں لینا۔

مجید: تے رہیں گا کتھے؟ میرے گھروچ تے تھاں نہیں۔

صفدر: ساہمنی دیوار نال چھکی بنا لاس گا تیس اجازت دے دیو۔

مجید: اچھا ٹھہر (دروازہ ڈھون دی اوواز) شریا گل سن۔

شریا: میں سن لئی اے گل۔

مجید: بڑا بھولا جیہا منڈاے، پتا نہیں کیہڑے دُکھوں فقیر ہو گیا اے، ساہمنے چھکل پا کے رہ لوے گا، ساڑا کیہ لینا ہو۔

شریا: کیہ پتہ کون اے؟

مجید: ایہہ دا مونہہ نیک مرداں والا اے، ایہہ کھوٹا نہیں ہو سکدا۔

شریا: تے ایہوں کھوائے پیاۓ گا کون؟

مجید: میں روٹی دے آیا کراں گا۔

شریا: میں ایہدی روٹی نہیں پکاواں گی۔

الله توں ڈر گیا پتا نہیں کیہڑے حال نوں اپڑ کے ایہنے اپنا گھر چھڈ یا اے۔  
مجید: میرا ایہدے نال کوئی واسطہ نہیں۔  
شیا: تیرا اوس وچارے نال کیہ واسطہ ہونا اے، اوہنے کوئی گھروچ بیہر پانا اے؟  
مجید: جاؤ مینوں تھک نہ کرو (رونگ لگ پیندی اے)۔  
شیا: ویکھاں تھکلیاں والی گل، روندی کیوں ایں، میں اوہنوں ٹور دیناں۔ (بوا گھلدا تے بند ہوندا اے)۔  
مجید: بی بی نے غصہ چاکیتا جے، میں ٹر جاناں۔  
صفدر: کجھ دناں بعد میں پاکستان دے حق وچ اک جلوس لیڈ (Lead) کیتا تے مینوں گرفتار کر لیا گیا۔ جیل وچ پہلی ملاقات والے دن میری بیوی نے مینوں دیتا۔  
شیا: جس دن تیسین گرفتار ہوئے او، اوس توں اگلی صبح میں بیویوں باہر جھاتی ماری تے تھاڑا صدر سا ہمنی دیوار نال جھکی پا کے ایہدر کنڈ کیتی بیٹھا سی، پتا نہیں راتیں کس ویلے آکے اوہنے جھکی وی پائی، ناجی تے اوہنوں مل وی آیا۔  
مجید: کیوں ناجی، فقیر بابا کیہ کہند اے؟  
ناجی: فقیر بابا نہیں ایو، اوہ تے صدر رے، اوہ کہند اے میں تھاڑا پاہر وآل، پاہر وکیہ ہوندا اے اب؟  
مجید: پاہر و پھرے دارنوں کہندے نیں بیٹھے، توں اوہنوں کجھ کھان پین نوں گھلنی اے شیا؟  
شیا: لگدا اے اوہنے میریاں اوس دن گلاں ٹن لئیاں نیں۔ ناجی نوں آکھیا سو میں تھاڑے گھردا آن پانی نہیں کھا پی سکدا، دنے ساڑے بوہے ول کنڈ کیتی رکھدا اے تے راتیں ساڑی دیوار نال لگ کے بیٹھا رہندا اے۔  
مجید: ایہا اللہ دا بندہ ساڑی مدنوں آیا اے، ہُن تے سُنیا اے شہروچ فساد وی شروع ہو گئے نیں۔  
شیا: ہاں کیدھرے کدھرے اگاں وی لگیاں نیں تے کجھ لوک دوچے محلے چھڈ کے ساڑی بستی آگئے نیں۔  
مجید: ناجی، صدر پاہر وکیہ گلاں کردا اے؟  
ناجی: ابو آقی کولوں بڑاڑدا اے، پچھد اسی میں آیا واں تے بی بی غصے تے نہیں ہوئی؟  
مجید: فیر توں اپنی اتی نوں پچھیا؟  
ناجی: میں پچھیا تے اتی رون لگ پئی۔  
مجید: رویانہ کر شیا، توں بڑی صبر وابی بی بی ایں۔ جے کلیاں جی گھبراندا اے تے کے نوں گھل کے بھائی ہوراں تے بھائی نوں اپنے کوں بلا لے یا فیراپ پنڈ ہو آ۔  
شیا: جدوں تیکر سیں گھر نہیں آؤندے میں ایسیں شہروں باہر نہیں جاوائی۔ اسی تھے دل نوں ایہہ تے حوصلہ ہے پی اسیں اک شہروچ آں۔  
مجید: اللہ خیر کرے، جدوں ساڑا پاکستان بن گیا اسیں خوشحال ہو جانا اے۔  
شیا: اللہ پھنستی اوہ وقت لیا وے۔

مجید: پر شریا نوں پاکستان آؤنا نصیب نہ ہویا، پاکستان دا اعلان ہوں توں بعد بوجہت سارے سیاسی قیدی چھڑ دیتے گئے پر میرے اُتے جیل دے مجھے نے کئی کیس بنائے ہوئے سن۔ ایس کر کے میری رہائی نہ ہوئی، کچھ دن توں شہروں فساداں دا ذوری، فیر اک دن میرے اک دوست نے ایہہ خونی خبر سنائی جے میری بیوی تے بچے مار دتے گئے۔

سعید: اوہ آپ وی تئے ختم ہو گیا ہونا ایں۔

مجید: ہاں اوہ خورے کس ویلے کس تھانوں ماریا گیا، میرے ہارا وہدی بُڑھی ماں وی سینے وچ ایڈ اوڈا مگھاری پھر دی اے۔

سعید: اوہدی ماں جیوندی اے؟

مجید: جی آ----- میرے کوں اے۔

انسپکٹر: جیہڑی بُڑھی ماں تھانوں لہمدی آئی سی؟

مجید: جی آ----- اوہ بُڑھی ماں اُس اللہ لوک دی ماں اے۔

انسپکٹر: اماں کر ماں والی مینوں وی اپنے پُتھر دی پتائیا اے۔ ماشر صاحب تھانوں اوہنے نہیں دیا صدر فقیر کویں ہویا؟

مجید: مینوں اماں توں پہلے آپ شریا نے صدر دے سنداء دا سبب دس دتا سی، اوس نیک بی بی دا دل شیشے وانگر صاف سی۔ اوہنے اپنے واسطے صدر دا جذبہ میرے کلوں نہیں چھپایا تے ایہہ گل سن کے مینوں مخصوص جیہا صدر ہو ریا راگن لگ گیا، اماں میرے نال اپنا دُکھ پھول دی اے تے کدی شریا نوں تے کدی شریا دے گھروالے نوں بدُ دعاواں دیندی اے۔ اوہنوں اجے ایہہ نہیں پتا جے شریا ہن ایس جہاں تے نہیں نالے میں ای اوہدا گھر والا دا۔ اوہ تے ایس آس اُتے پئی جیوندی اے جے اوہدا پُتھر صدر کے دن اوہنوں آن ملے گا۔

سعید: بھلاموئے تے وچھڑے کون میلے اپویں جیوڑا لوک والا وندا ای۔

انسپکٹر: اچھا ہن موجودہ کیس بارے وی کچھ دسونا ماشر صاحب۔

مجید: میں تھانوں اپنے مخصوص بچے دے جان دی گل دس بیٹھا، ہن جیہڑا میرے جیہا حساس بندہ اپنی بیوی تے بچے توں انج ہمیش واسطے وچھڑ جائے اوہ اپنے پیار دے ہڑھنوں اندر کویں ڈک سکدے اے مینوں بچے پیارے وی بڑے لگدے نیں تے اپنی بالغ عمر دا بہتا حصہ میں پچیاں نال ای گزاریا، ایسے پیار دی سک توں مجبور ہو کے میں شامیں کم توں ویہلا ہوناں تے دس باراں آن پھوکے غبارے خرید کے تے اک پارک وچ جائیٹھناں، او تھے بچے کھیڑاں آؤندے نیں۔ میں اوہناں دیاں بھولیاں گلاں سن کے اپنا روح راضی کرنا تے غباریاں وچ چھوک بھر کے اوہناں نوں دیناں۔ میں اوہناں نوں نرے ہوائی غبارے ای دیناں پر تیں اندازہ نہیں کر سکدے اوہ مینوں کنیاں دولتاں دیندے نیں۔ بچے تے ہوندے ای نیں سخنی با دشاد۔

انسپکٹر: پر اوس چھوٹے بچے اُتے تیں ایڈے مہریاں کیوں او جے اوہدے گھر جا کے تیں اوہنوں چکن دی کوشش کیتی؟

مجید: اوہ گندو؟ اوہ مینوں سکواں اپنے ناجی وانگر لگدا اے، اوہ دی جدوں ایہدی عمر دا سی تے انچ ہس کے میرے موٹھیاں پچھے چھپ جاندا سی۔ پرسوں میں پارک وچ گیا تے گلدو او تھے نہیں سی، میں پچیاں نال وقت گزار کے پرتیا تے طبیعت بڑی اداں

سی۔ کل فیر گیاتے گلڈ نہیں تھی۔ میں بچیاں کو لوں اور ہدے گھر دا پتا چکھ کے او تھے گیا تے مائی اور ہنوں چک کے باہر نکلی، میں گلڈ و نوں چکن لگاتے مائی آکھیا گھر دیاں نے منع کیا اے بچہ کسے نوں نہیں دینا کیوں جے ان کل بچیاں دے انوادیاں وار داتاں ہو رہیاں نہیں، میں اور ہدی مہنگتی بھیتے ہے میں گل دے موڑ تک گلڈ و نوں یجا کے ٹافیاں لے دیوں فیر بھانویں اور کدی اور ہنوں میرے کول نہ لیا وے۔ گلڈ و میرے ول نکلیا تے میں اور ہنوں چھپت لیا۔ مائی نے رو لا پا دیتاں۔

انسپکٹر: تھاڑے بیان وچ صداقت نظر آؤندی اے، نال وکیل صاحب وی تھاڑی نیک چلنی دے ضامن ہوئے نیں ہن تھاڑے تے کوئی عذر نہیں۔

سعید: شکر یہ میاں صاحب، آؤ ما سٹر صاحب چلیئے۔ سانوں اجازت اے؟

انسپکٹر: اک گل دسدے جاؤ ما سٹر صاحب، پاکستان بنان ویلے تے سارے علاقوں دے مسلماناں نے اپنے پاک وطن دی آن اُتے پنگیاں والکھاں جاناں واریاں، ہن پاکستان تے بن گیا اے پر اورہ پنگے کتھے گئے؟

انسپکٹر صاحب شمع تے ہر موسم وچ بلدی رہندی اے پر پنگے برسات وچ ای آؤندے نیں۔ ساڑا وطن قائم تے دام اے پر پنگے اورہوں آؤان گے جدوں امتحان دا وقت آیا۔ فیر ویکھیا جے پاکستان دے ہر شہروں ہر پنڈوں ڈاراں دیاں ڈاراں پنگے نکلن گے تے اپنیاں جاناں قربان کرن گے۔ اک تے میں ای دھو انکھیا ہو یا پنگا تھاڑے سا ہمنے کھلوتا داں۔ (سارے ہسدے میں تے ایسے ہے اُتے فید آؤٹ کر دیتا جاندی اے)۔

(کالا پتن)

## فرخنده لوڈھی

فرخنده لوڈھی 25 اکتوبر 1937ء کو مشرقی پنجاب (بھارت) دے شہر ہوشیار پور وچ نواز خاں دے گھر پیدا ہوئیاں۔ 1947ء وچ قیام پاکستان توں بعد اپہے خاندان ساہیوال (منگری) آئے۔ میسٹر ک دامتحان 1953ء وچ پاس کیتیا تے لی اے تک تعلیم ساہیوال ای حاصل کیتی۔ 1958ء وچ لاسبریری سائنس دا ڈپلومہ کر کے ملازمت دا آغاز کوئین میری کانج لا ہور توں کیتا۔ 1963ء وچ ایم اے اردو تے 1978ء وچ ایم اے لاسبریری سائنس دے امتحان پاس کیتی۔ اوہ مختلف کالجیاں دیاں لاسبریریاں وچ لاسبریریاں دی حیثیت نال کم کر دیاں رہیاں پر ایہدے نال نال تحقیقی سفر وی جاری رہیا۔ تخلیق وچ ایہناں نے اردو تے پنجابی وچ افسانوی ادب نوں اپنے اظہار دا خاص ذریعہ بنایا۔ گورنمنٹ کانج لا ہور توں ریٹائر ہو گیا۔ پہلاں اردو وچ لکھ دیاں سن تے ایہناں دے دوناول 'حسرت عرض تھنا' تے 'پنجہرہ' شائع ہوئے۔ افسانیاں دے تن مجموعے 'شہر دے لوگ'، 'آرسی' تے 'خوابوں کے کھیت' اردو دے افسانوی ادب وچ اک نویکلا روپ لے کے ظاہر ہوئے۔ پنجابی وچ کہانی ایہناں نے کافی عرصہ پہلے شروع کر دتی سی تے کہانیاں دا اک جمومہ پختے دے اوہلے، پنجابی دے افسانوی ادب وچ خاص اہمیت دا حامل اے۔ ہن اوہناں دا اک پنجابی ناول 'بند دا انگیار' ساہمنے آیا۔ ایں توں وکھ پنجابی مضموناں دی اک کتاب 'زنانی' دے روپ، وی شائع ہوئی اے۔ بالاں لئی ایہناں دیاں کہانیاں بڑیاں دلچسپ تے فکر انگیز ہوندیاں نیں۔ ایں توں وکھ ایہناں دے تحقیقی کم دے سلسلے وچ وکھوکھ بڑے مفید ترجمے تے سروے رپورٹاں وی شائع ہو چکیاں نیں۔ فرخنده لوڈھی 2010ء وچ اللہ نوں جامیاں۔

## پچھلی پڑھائی

ماسٹر جی ہوراں نوں ایس گلی وچ وسیلیاں یوہ تھے نہیں تے گھوٹ پٹھی (25) ورہے ہو گئے نیں۔ گلی نے ایہناں ورہیاں وچ کئی بانے بدے پر ماسٹر جی دی حالت نہیں بدی، ہاں سراوہناں دے کپڑیاں جیہا گھس میلا ہو گیاں تے بُت اورھر انا۔۔۔ اوہ اج وی ہتھ وچ چھمک پھٹری موری دے کنڈھے جماعت لاء کے محلے دے عکیاں بالاں نوں پچھلی پڑھائی کرا رہے نیں۔ بال اپنے مٹتے کھٹے بستیاں چوں کتاباں قاعدے ہوئی کھڑے، اپر نیلے اسماں ول تکدے نیں، جھٹے گھٹیاں، ٹکلاں اٹو دیاں تے کوتھر قلابازیاں کھاندے نیں۔ نیانیاں دی امنگ پتی ڈورناں بھجی، نازک پر اس تے سوار، کھلی فضا وچ تاریاں لا ڈنڈی اے۔ جدوج بالاں دیاں نظر اس کتاب توں اسماں ول چھڑپے لاؤ ندیاں نیں تے ماسٹر جی نوں قہر چڑھ جاندا اے پر اوہ کسے نوں چھمک نال نہیں سکدے۔ چھمک زمین تے مار مار کے آکھ دے نیں۔

”اوے اوے“ بے وقوف! گھروں پڑھن آئے اوکہ پنگ بازی کرن“۔ اوہ چھمک چک کے مارن دا ڈر اواوی دیندے نیں بس ایساں گو دم خم اے ماسٹر جی وچ، فیر جد کوئی چھلیٹ اجیہا منڈا کٹی ہوئی پنگ دی ڈورلٹن لئی نس پیندا اے تے باقی جا تک اوس منڈے نوں پھڑن لئی ڈوپنیدے نیں۔ ماسٹر جی بے بس ہو کے بہرہ ہندے نیں۔

ایہہ تما شاروز ای ہوندے۔۔۔

اک دن راجوناکی کٹھدیاں کٹھدیاں بھینگی اکھ گھما کے تے کئی واری ہس کے آکھیا۔

”ماستر جی! ایہہ منڈے تھاڑے وس دے نہیں۔ ہوندی کھاں میں تھاڑی تھاں تے، تسمیں ویکھدے ایہہ کنج سدے نیں گذیاں چھٹے۔“

اینا آکھ کے راجو موہبہ وچ بُرڈ کر دی زور زور دی جھاڑ و مارن لگ پئی۔

”اللہ وی خورے کیہ سوچ کے بندیاں نوں تھاں پچھاں سُند ا جاندے۔ ایں نمانے نوں ماستر بنا جھڈیاں گو۔“ راجودے چھٹے سدے ہتھ مارن نال گندیاں چھٹاں اڑ کے ماستر جی وے چٹیاں کپڑیاں تے جا پیاں۔ ماستر جی اچھل کے ذرا گو اکاٹھہ ہوئے تے بولے۔ ”راجو بھین ویکھ کے ویکھ کے۔“ کیوں جے اوہ سچ غصے نال آکھ دے تے راجو اہناں دے بُو ہے والی تھاں کدے صاف ای نہیں تی کرنی اوہ تے ہر دیلے ہنری بنی رہنڈی سی۔

ماستر جی وچارے گلی دا لکھ، لکھ انج وی کسکدے نہیں۔

”آپ ای خیال کر بھین۔“

”میں کیہ خیال کراں؟“ نالی اُتے تسمیں آپ ای بیٹھے اوں میں تے نہیں بھایا۔“

راجودے موہبہ تے معدرت والی کوئی لکیر وی نہیں سی تے نہ ای اوں ایہہ گلہ س کے آکھی سی سکوں گلہ کیتا۔

”ماستر جی ایہہ تھاں تے تساں آکا مل ای لئی اے، بالاں نوں گھروں نہوا دھوا کے گھلی دا اے تے کوئی اکھر سکھ آون گے تسمیں اوہناں نوں نالی بُتے بہا چھڈیا کرو، گندوچ بہہ کے چھٹاں توں گھا بردے او، کیہ کہنے تھاڑے۔“ ماستر جی مجرماں والگوں نیویں پالئی راجونال ایں طراں دی چیخ چیخ دو جے تیج دن ہو جاندی۔ اوہ ہمیش راجو دی پیچی ورگی جیسی جھاگے چپ سادھ لیندے۔

جس بندے دے ہتھ گندوچ ہوں، اوہ دے کو لوں چٹ کپڑیے لوک سدا توں ڈر دے آئے۔ ماستر جی تے پکے سفید پوش سن۔ اوہناں دے کول راجودے دو منڈے پڑھ دے سن ویہاں (20) ویہاں (20) روپیاں تے۔ جے اوہ راجونال اوکھا بولدے تے چالھیاں (40) دا نقصان جھلک دے۔ بھانویں اوہ بوجہت واری ملکن پچھوں دیندی سی تے پیسہ جھلک دے وی ہتھوچ ہو وے اوہ طاقت ور ہوندے۔ ماستر جی کہندے نہیں ”پیسہ پستول ہوندے۔ تے اپنالا سنس آپ ایں توں سارے خون معاف ہوندے نیں۔“ راجو تے انج ای گھنڈی پھری سی، بدر وال کلٹھ کلٹھ کے ایں داموہبہ بدر وال چیساں۔

ماستر جی دے کئی شاگرد جوان ہو کے نویں نویں کاروباراں وچ رُجھ گئے بھٹے تاں اوہناں کو لوں انج لگھ جاندے جویں جان دے ای نہیں پر ماستر جی نوں اپنے اوہناں شاگرد وال تے برا مان سی جیہڑے کاروچ بیٹھے شوں کر کے کو لوں دی لگھ جاندے، ماستر جی اپنے دل وچ آکھ دے:

”کیہ ہو یا جے اوہ میوں سیاندے نہیں، ہین تے میرے شاگرد۔“ اوہناں نوں اوہ دیلے یاد سن جدایہناں شاگرد وال دیاں ماواں مُنڈیاں دی بانہبہ پھری آندیاں تے بیتی کر کے آکھدیاں۔

”ماستر جی میں بڑی غربتی آئی، بوہتاوے نہیں سکدی۔ اپنے علم دی خرایت ایہنوں سکول وچ چلن جو گا کر دیو۔“

ماستر جی نوں اوس ولیلے انچ لگدا جویں سنتے اونہاں دا گی ہتھاے۔

اوہناں دورو پے مہینے لے کے وی پڑھایا تے بڑا چرچ (5) روپے لیندے رہے، ہن ویہہ (20) روپے ماہوار فی بچ لیندے سن۔

ماشاء اللہ ترقی تے تھیری کیتی پڑھیرہ جھتے ای رہیا۔ کوٹھری وی اوہرہی جس دے وچ اک منجی ڈاہ کے تھوڑی جئی تھاں چدی سی جھتے مینہ پانی دے دنا وچ انگیٹھی رکھ کے روٹی ہانڈی کر لیندے سن۔

لندے مستری دا پت عنايت ماستر جی نوں کدے نہیں بھل سکدا، کڑا کے دی ٹھنڈ عنايت دے ہتھ پید پھٹے ہوئے، تلی چوندی کلا گرتا پچا مسہ پیروں ننگا ہبھر کر دا تر کالاں ولیلے ماستر جی دی انگیٹھی کوں ہتھ پسار کے بہ جاندا، اک دن ماستر جی نے پچھیا۔

”عنايت! تینوں پڑھن داشوق نہیں کھیڈن دا اے، پڑھیا کر۔“

”پڑھلاں گا تاں کیہ کراں گا ماستر جی۔“

”اوہ کمليا بندہ بن جائیں گا۔“

”بندہ تے میں ہن وی آں۔“

”میرا مطلب اے وڈا آدمی بن جائیں گا۔“

”تسیں تے وڈے آدمی نہیں بنے۔“

”فیر میں کیہ آں عنايت؟“

”تسیں ماستر جی او بس۔“

ماستر جی چپ چپیتے رہ گئے۔ بناں لوڑ دے ہانڈی دا ڈھکنا چلیا، دال نوں ابال نہیں سی آ رہیا پر اونہاں نوں لگیا مناں ابال آ رہیا اے۔

فیر ویکھدیاں ویکھدیاں عنايت جوان ہو گیا۔ پتالا کچی کسی علاقت وچ کبڑی یئے دا کار و بار کردا اے تے لمنا مال بناوند اے۔ ہن

عنایت دی ماں کدے کدے ایہدروں لگھدی تے پل گولی اجھک کے اوپرے جیسے ہی نال پچھدی۔

”کیہ حال اے ماستر جی راضی او؟“

عنایت دی ماں پہلے نالوں جوان تے سوہنی ہو گئی اے۔ اوس دی چال وچ اعتماداے جیہڑا ماستر جی نوں ہتھ وچ سوٹی پھٹکے وی نہیں ملیا۔

اک دن راجو اپنے سب توں لکے اٹھویں (8) پتھر دی بانہہ پھٹکی آئی تے ماستر جی دے سامنے آکڑ کے کھلو گئی۔ اج اوس دی آکڑ پہلے نالوں وی ودھسی۔

”لو فیر ماستر جی کیہ یاد کرو گے اسماں اپنا اخیری بال وی تھاڑے کوں ہی بھاکے پڑھانا اے۔ سکول دے ماستر اگ لگنے کجھ نہیں سکھاندے۔ ماستر جی! میں چاہئی آں مُنڈے نوں حرف چکنے آ جان۔ باہر جا کے سوکھا رہے گا، خیریں وڈے دنویں تھاڑے شاگرد بہرنیں۔

خورے کیہ کچھ گھلی جاندے نیں مینوں تے اوترے ناں وی نہیں آؤندے۔ کلر ٹیلی ویژن، وی آر، ٹیپ ریکارڈر، بالاں دے بولن والے کھڈوںے، سیٹی والیاں جنگیاں سیتے سوائے کپڑے، ٹھنڈی الماری۔“

ماسٹر جی نے اکھاں چک کے تکلیا راجونے اج بڑے سوہنے نویں کپڑے پائے ہوئے سن۔

”لوکیں تھانوں دیہہ (20) روپے دیندے نیں، میں تھانوں تریہہ (30) دیوان گی کوئی تھوڑا نہیں۔“

ماسٹر جی راجودے چھوٹے پُتھروں پڑھاندے رہے۔ چھ مہینے ہو گئے سال نگھ گیا، ایس سال دے وچ راجو چار (4) یا پنچ (5)

واری پیے دتے اوہ وی توڑ توڑ کے نال ایہہ وی آکھیا:

”منڈے نوں تھوہ لیکھاتے آیا نہیں پرمیں خیال کرنی آں تیس پرانے او، پچھلی پڑھائی لئی تیس ای ٹھیک او۔“

ماسٹر جی جدروں پورے پیسیاں دامطالہ کیتا۔ راجو آکھیا۔

”ماسٹر جی اسیں کھڑے نے جاندے آں۔ میں اپنے وڈے مُنڈے نوں سُنیا گھلیا اے، آؤندہ ہو یا ماسٹر جی لئی گھڑی لیا گیں۔

تے نالے ماسٹر جی رفیق، شیق ہواری ٹیپ وچ تھانوں سلام گھلدے نیں۔ اللہ دی سو نہہ ہُن تے پڑھن لکھن دی لوڑای نہیں رہی۔

ہیں؟ سلام گھلدے نیں۔ ٹیپ کر کے دوواں نوں میرے ولوں پیارا کھیں، نالے آکھیں آؤن تے ملن۔“

ماسٹر جی لئی ٹیپ والی گل نویں تے اچرچ سی راجو ٹھیک آکھدی سی، ہن پڑھن لکھن دی کیہ لوڑاے۔

پرماسٹر جی پرانے خلوص نال راجودے پُتھر تے دو جے مُنڈے یاں نوں پچھلی پڑھائی کراؤندے رہے۔ جویں اگے کراؤندے سن،

جدوں دا باہر جان آؤن دا کم شروع ہو یا ماسٹر جی نوں دنیادے دیدیاں وچ سوکا دسدا سی۔ انچ شاگرد اوں نوں ترقی کیتیاں ویکھ کے اوہناں

دابی خوش ہوندا سی پر، ہن پیراں تھلیوں جویں کوئی پوڑی کھج رہیا ہو وے۔

روز وانگ اوس دن وی اوہ پیر ٹھی ڈاہ کے شاگرد داں دی قطار دے ساہمنے بیٹھے رعب دار او از نال سبق رثار ہے کن، گرمیاں دا لوڑا

ویلا ہو لی تر کالاں ول ودھر ہیسا سی کہ کے عین سرتے کھلوکے کمے دی طراں سلام ماریا، اوہناں دا کمزور دل کش گیا۔ آؤن والے اپنا

تعارف کرایا۔

”ماسٹر جی! میں رفیق آں پچھا تا نہیں؟ میں تھانوں آؤندیاں ای پچھان لیا تیس اونویں دے اونویں اوہ۔“

ہاں میں اونویں دا اونویں ای آں۔ توں باہروں کدوں آیا ایس۔

”پنچ (5) چھ (6) دیہاڑے ہوئے نیں۔ ای تھوں نگھیاں تے نظر پی دسو ہو رکیہ حال اے۔“

”توں اپنا دا۔“

”عیش کرنے آں ماسٹر جی۔۔۔ اچھا میں چلتا آں کسے نوں ٹیم دتا ہو یا اے۔ رفیق گٹ تے لگی ہوئی ڈیجیٹل گھڑی دل تکداڑ پیا۔

اوہ ٹرگیا تے ماسٹر جی نوں اوں گھڑی دا خیال آیا جس دا لارا راجوسال بھر توں لارہی سی۔ پوری ٹیوشن فیس نہیں سی دیندی۔ اج دی شام

ماسٹر جی دا دل انجھے خالی گھوہ وچ ڈگ پیا۔ خالی گھوہ وچوں اک گونج سنائی دیندی سی۔

”کیہاے، ایہہ سبھ کیاے۔“

اُج دی شام اوہناں نوں ساریاں پچھلیاں پڑھائیاں وسر دیاں لگ رہیاں سن، فیر اوہناں اپنے ولوں دھیان ہٹا کے رٹانا شروع کر

- ٣٦ -

الف زبر بے اب، تے زبر بے تب، رزبر بے رب، لام زبر بے لب۔

کے شلوغ نظرے شاگرد ہو کالا کے آکھیا۔

لامز بر بھے لجھے۔

”لبھنیں اوئے لب“ ماسٹر جی نے صحیح کرایا۔

سارے بالاں کھٹھے رے والا پادِ تھا۔

(چندے اولے)

## ڈاکٹر انعام الحق جاوید

ڈاکٹر انعام الحق جاوید، چوبہری غلام حسین دے گھر 6 جون 1949ء نوں فیصل آباد وچ پیدا ہوئے۔ پنجاب یونیورسٹی توں ایم اے اردو تے ایم اے پنجابی کیتیا۔ 1985ء وچ پنجاب یونیورسٹی نے ایہناں دے مقامے ”پنجابی ادب دارالرقاء (پاکستانی دور)“ تے پی ایچ ڈی دی ڈگری دتی، کتاب ”اجوکی کہانی“ دے نال نال تقیید تے تحقیق بارے کتاب 1979ء وچ چھپی۔ 1980ء وچ تقییدی مضموناں دی کتاب ”پرکھاں“ تے ”پنجابی ڈراما“ دے نال 1986ء وچ ادارہ ثقافت پاکستان اسلام آباد لوں اردو زبان وچ شائع ہوئی۔ 1990ء وچ پنجابی ادب دارالرقاء (1947ء توں 1988ء) چھپی۔ تے ”پاکستان ان پنجابی لشڑپر“ دے نال نال 1993ء وچ شائع ہوئی۔ 1987ء وچ پنجابی توں اردو ترجمہ دے نال نال پنجابی توں اردو وچ ترجمہ ہون والیاں کتاباں تے پھٹکل تحریراں دی تو پھٹکل بلوگر انی مرتب کیتی تے ترجمے دے ہو رکم توں علاوہ خوشال خان خٹک دی اک بیاض دا پنجابی ترجمہ کیتیا۔

نقدا تے محقق ہون دے نال نال انعام الحق جاوید شاعروں ہن۔ اردو تے پنجابی دونوں زباناں وچ شاعری کر دے نیں۔ مقتدرہ قومی زبان نال دی منلک رہے۔

### پنجابی نشريات و نڈاں:

تاریخی تے تہذیبی اعتبار نال ویکھیا جائے تے پنجابی ڈھیر پرانی زبان اے تے دو جیاں زباناں دے ادب و انگوں ایہدے وچ وی نظم دامڈھ نشر توں پہلے بھجاتے نش، شاعری دے چوکھا چ بعد ہوند وچ آئی۔ ابتدائی دور دی نشر دا جائزہ لیا جائے تے نوشہنگ بخش رحمۃ اللہ علیہ دیاں وعظاں توں لے کے پچھلی صدی دے ادھ تکر جیہڑا یاں نشری تحریراں ساہمنے آئیاں اوہ براہ راست دینی مسئلیاں دے بیان، مذہبی تے تبلیغی مقصد اں تے اخلاقی درس نال تعلق رکھ دیاں سن جد کہ پنجاب اتے انگریزاں دے قبضے توں بعد پنجابی زبان نشريات یاں نویاں تخلیقی صفاں یعنی افسانے، ناول تے ڈرامے نال متعارف ہوئی۔ بعد وچ ایسے اثر پڑھ سفرنا مے تے انشائیے وی لکھے گئے تے طفرتے مزاح توں علاوہ تحقیق، تقیید وچ وی کم شروع ہو یا۔ ایہناں دا وکھو وکھر نویاں پڑھ مختصر جیہا جائزہ پیش اے۔

### افسانہ:

کہانی دا لفظ کہن توں بنیا اے۔ بعد وچ نویں دا وردیاں نویاں لوڑاں پڑھ کہانی ہوئی ہوئی موجودہ افسانے دا روپ دھار دی چل گئی۔ موجودہ صدی دی پہلی چو تھائی توں بعد پنجابی کہانی نے بدیاں ہوئیاں قدر را تے لہراں نوں اپنے اندر سیمینڈیاں ہوئیاں کئی موڑ مڑے تے کئی مہاندرے بدل کے اخلاقی تے اصلاحی موضوعاں توں ہوندی ہوئی اج دے مہاندرے تک اپڑی۔ مذہلے دا وردیاں کہانی کاراں چوں جو شوافضل الدین دا نال چوکھا سرکلڈھواں اے۔

پاکستان بنن توں فوراً بعد جیہڑے افسانے لکھے گئے اوہ زیادہ تر بیانیہ تے سدھ پدھرے انداز دے سن جیہناں وچ کوئی تفصیل بیان کیا گیا ہوند اسی یاں کے خاص واقعے یاں تاڑنؤں ابھار یا گلیا ہوند اسی۔ 1960ء توں 1975ء تک دا زمانہ افسانے دا موہر لا یا عبوری دور بن دا اے۔ ایسے عرصے اندر افسانے وچ ہر طراں دے موضوع تجربے دی لکھائی وچ ڈھل کے تخلیقی سطح تے ساہمنے آنے شروع ہو گئے سن۔ نواز دا مجموعہ ”ڈونگیاں شاماءں“ مطبوعہ 1960ء پاکستان بنن توں بعد چھپن والی پہلوٹھی دی کتاب بن دی اے۔

1975ء توں بعد دے دور وچ فنی تے فکری پختگی توں علاوہ طبقاتی کشمکش، معاشرتی نا انسانیاں تے اقتصادی جردوے حوالے نال ابھرن والی ہرنوں مکھ رکھدیاں ہویاں کہانی وچ سماجی شعور دی ڈھنگیاں دی چھلنگی شروع ہو گئی۔

جس طراں فکری اعتبار نال اج دے افسانے وچ کئی انگ پائے جاندے نیں۔ ایسے طراں فنی تے تکنیکی لحاظ نال دی ہن افسانہ چوکے روپ و تاچکیاے۔ ”طویل رمحترم افسانے“ تے ”محضر تین افسانے“ یعنی افسانے پنج دی لکھے جا رہے نیں۔ تے ”شعور دی رو“ دے حوالے نال دی نویکلے تجربے ہو رہے نیں۔ جیہناں وچ کے کردار دی سوچ دے حوالے نال اکو ہر وچ تخلیق مکمل کیتی جاندی اے۔ ایسے طراں ڈرامائی اختتامیے یعنی چونکا دین والے افسانے دی خاص اہمیت رکھدے نیں جیہناں والے آخر وچ آن والی ”بنج لائے“ پورے افسانے نوں اک نویں مفہوم نال ہم آہنگ کر دیندی اے۔

اک معیاری افسانے بارے کہیا جاندیاے پئی ایہہ بوجہ ساریاں دا حامل ہوندا اے تے کئی عصر مل کے ایہدے وچ تاثیر پیدا کر دے نیں مثلاً نظریاں دی بھتی فنی پکیاں، گل کرن دا نویکلہ ڈھنگ، اظہار دی تازگی، کہانی یا واقعہ پلاٹ یعنی خاکہ دلچسپ تے مودہ لین والا امڈھ، واقعات دی آپس وچ جڑکن تے لجھ دا اتار چڑھا۔ ساہمنے دی گلکوں تختیں دی استاکاری نال نواں روپ دین دافن زندگی دے کے اجیہے تجربے نوں ساہمنے لیاں داول جیہڑا عام اکھاں توں اوہ ہے ہووے تے انجام یعنی کہانی دا ایسا انت کہ پورے واقعے دا کوئی نتیجہ نکل کے ساہمنے آسکے۔ ایس اعتبار نال ویکھیے تے پتا لگدا اے جے مختلف رجھاتاں یہٹھ پنجابی افسانہ ہرنویں ویسی سرت نال سر ملاندیاں ہویاں اج دے دور تک پچھیا تے اج جدید عالمی افسانے دا دوارے جیہدے وچ علامت، شعوری استعمال پاروں اول حیثیت اختیار کر جاندی اے تے لفظ مفہوم نوں تلی تے رکھ کے ساہمنے آن دی بجائے مٹھی وچ لکائی رکھدے نیں تے تھوڑی کیتیاں کے نوں اپنا بھیت نہیں دیندے۔ ایس رنگ دیاں افسانیاں دا دو جا پہلو وادہ اے جیہدے وچ ناصر بلوچ تے منشیا دیاں افسانیاں والگوں کہانی پن داعصر دی علامت دے نال نال چلدا اے۔

## ناول:

ناول اطالوی زبان دے لفظ ”ناویلا“ توں نکلیا اے جیہدے معنی نویں گل دے نیں۔ ہندوستانی زباناں وچ ناول، انگریزی ساہت دے اثر پیٹھ پہلاں بیگانی، اردو تے ہندی وچ لکھیا گیا تے فیر پنجابی تک اپڑیا۔ 1897ء وچ چھپن والے ”سُندری“ نوں پہلا پنجابی ناول مختھیا جاندیاے۔ میراں بخش منہاس پہلا مسلمان لکھاری ہی جیہنے 1923ء وچ ”جٹ دی کرٹوت“ عُرف نواب خان دے نال نال دیہات سدھر دے جذبے یہٹھ سماجی نوعیت دا اک ناول لکھیا جیہدے وچ زبان تے بیان دے معیاری استعمال دے نال نال واقعہ گاری ول وی پوری توجہ دتی گئی تے نام نہ مودو واسطے پینڈ و سماج وچ رواج پا جان والیاں مفہی ریتیاں تے رسمان نوں نویکلے رنگ نال پیش کر کے حقیقت پسندانہ انداز وچ ایہناں دے اپا دا چارہ کیتا گیا۔

ناول دے وکھو وکھ بُنتری انگل وال جھات پائی جاوے تے پتا لگدا اے جے ایہہ افسانے دی اک کھلری ہوئی صورت اے جیہدے وچ کے اک کردار دی زندگی دے کے اک پہلو دی بجائے پوری حیاتی دے متعلق اہم واقعات نوں کلاوے وچ لے کے پیدائش توں موت تک دے حالات نوں کامیابیاں تے ناکامیاں سے بیان کیتا گیا ہوندا اے۔ پلاٹ، کردار نگاری، مکالمے، موضوع تے

منظرنگاری نوں ناول دے اہم بُر تصور کیتا جاندا اے۔ پلاٹ خام مواد دی ترتیب یاں مختلف واقعات دے ربط نوں کھیلا جاندا اے۔ کردار نگاری لئی ضروری اے بے جے ناول دیاں کرداراں نوں عام فطری انداز وچ پیش کر کے ایہناں نوں مختلف تبدیلیاں تے ارتقائی مزراں چوں گزر دیاں ہویاں وکھایا جائے۔ منظر نگاری توں مراد صرف فطری منظراں دی چتر کاری نہیں بلکہ ایہدے وچ سماجی زندگی دے مختلف منظروں شامل ہوندے نیں۔

پاکستان بنن توں بعد پچھپن والا پہلا ناول جو شوافصل اللہین دا ”برکتے“ (مطبوعہ 1954ء) سی جیہہ اکہ نفیسی اپس منظروں وچ ایکیا گیا۔ زمانی ونڈ دے اعتبار نال 1970ء توں بعد دا دوڑتے خاص طور تے 1976ء دا سال اک اجیہا موڑ ہن دا اے جھنے آکے ناول نگاری ول اچھا دھیان دیتا گیا۔ ایس اک سال وچ ای چھنناول شائع ہوئے جو 1971ء توں پہلاں دے دوڑ یعنی 23 ورہیاں وچ صرف چھنناول چھاپے چڑھ سکے۔ بہر حال پنجابی وچ ہن تک رچ گئے ایہناں ناولاں وچ اخلاقی ناول وی نیں تے سوانحی وی، سماجی ناول وی نیں تے رومانی وی، سیاسی ناول وی نیں تے نفیسی وی۔ پر زیادہ تر ناول سماجی یار و مانی نوعیت دے نیں۔ جیہناں وچ پینڈ وہ تل تے پنجاب دیاں ریتیاں رسمی وی عکاسی کیتی گئی اے۔

### ڈرامہ:

ڈرامے وال فقط یونانی زبان دے لفظ ”ڈراؤ“، توں نکلیا اے جیہد امطلب اے عمل کر کے دکھانا، مطلب ایہہ کہ ڈرامے وچ قول نوں عمل دے رُوپ وچ تے فردوں تحریر دے مطابق ڈھال کے پیش کیتا جاندا اے۔ ایس فن دی تاریخ بہت پرانی اے۔ مصر تے چین دے نال نال مشرق وچ ہندوستان تے مغرب وچ یونان نوں ایہدا جنم گھر متحیا جاندا اے۔ پنجابی وچ ڈرامے دا باقاعدہ آغاز انگریزی ڈوروچ ہویا تے موجودہ صدی دے پہلے دہاکے وچ آسٹن لائی باقاعدہ تھائی ڈرامے لکھے جان لگ پئے جو کہ ریڈ یوڈی ایجاد دے نال ای ایس فن نے اک نواں پاسا پرتیاتی ریڈ یوچھتی ای اپنے سُن والیاں نوں سمجھوتے دی اوس سطح تے لے آیا جھنے سماحت کو لوں بصارت دا کم لیا جان لگ پیا۔ فیض پیر دا ڈرامہ اکھیاں (1938ء) پہلا ریڈ یاکی ڈرامہ۔ ایہدے بعد ڈرامہ سکرین تک جا پہنچیا تے موجودہ ڈوروچ ایہہ فن چارخانیاں وچ ونڈیا جا چکیا اے۔ (1) ریڈ یوڈرامہ (2) لی وی ڈرامہ (3) سٹچ ڈرامہ (4) لکھتی ڈرامہ

پلاٹ، مرکزی خیال، کردار نگاری، تصادم یا کشمکش تھیس تے مکالے وغیرہ اک پنکے ڈرامے لئی بنیاد دا درجہ رکھدے نیں۔ کے کہانی نوں واقعات دے جیہڑے تسلسل یاں خاکے وچ پرویا جاندا اے اوس نوں پلاٹ آکھدے نیں تے مرکزی خیال یا بنیادی مقصد پلاٹ دی روح یا اوس درمیانی نقطے نوں کہندے نیں جیہدے آں دوالے کہانی دا جال بنیا جاندا اے۔

جویں ڈرامائی تشكیل دی کامیابی، پلاٹ تے قصے تے مختصر ہوندی اے انجے ای قصے دی کامیابی دا انھصار ایہدے کرداراں تے ہوندے اے۔ ہیر و اپنے نسب اعین تک اپڑن لئی جتن کردا اے جد کہ ولن بار بار تصادم تے کشمکش دی صورت پیدا کردا اے۔ تے تصادم دی ایہ صورت حال ڈرامے وچ تھیس یاں حیرت دی راہ ہموار کر دی اے۔ مکالمیاں داشمار ڈرامے دیاں یا درہ جان والیاں چیزاں وچ ہوندے اے۔ ایس لئی ضروری ہوندے اے بے زبان تے بیان دی موزوں نیت دے علاوہ ایہہ برجستہ، بمحل تے پکے پیدا ہوں۔

جس طراں زندگی خوشی تے غم دو نواں جذبیاں نال عبارت اے ایسے طراں داخلی اعتبار نال ڈرامے دیاں وی وو قسمان بن دیاں

سن۔ طربیہ تے الیہ الیہ یعنی ٹریجڈی دائرخ بوتا کر کے داخلیت ول ہوندا اے جد کہ کامیڈی یعنی طربیہ زندگی دی ٹکفۃ نقل نال بن دا۔

پنجابی وچ ڈرامے دے مڈ ہلے لکھاریاں وچوں سجاد حیدر، آغا اشرف تے اشfaq احمد دے نام سرکڑھویں نیں۔ پاکستان بنن توں بعد چھپن والی ریڈی یائی ڈرامیاں دی پہلے کتاب سجاد حیدر دی ”ہوادے ہوکے“ (1957ء) بن دی اے جد کہ کتابی صورت وچ شائع ہون والا پہلا ٹیلی پلے مُنو بھائی دا ”بجزیرہ“ (1977ء) سی۔ ٹی وی ڈرامہ ڈرامے دی سبھ توں ترقی یافتہ شکل بن دی اے کیوں جے ایں نویں میڈیم دے ذریعے ہر نوعیت دا منظر براہ راست وکھایا جاسکدا اے۔

### سفرنامہ:

سفرتے سفرنامے دی تاریخ خول جھات ماری جائے تے پتا لگدا اے جے سفر ہر دو رونچ انسان دی بنیادی ضرورت رہیا اے۔ فیر جدوجہد نے لکھنا شروع کیتا اور ہدیاں تحریریاں وچ سفر دے حالات وی آنے شروع ہو گئے۔ ایہہ اور دوسری جدوجہد تاریخ تے سفرنامہ اکو گھر وچ رہندا ہے سن۔ ابھن بطور طبقتے ہو رپرانے سیاحوں دیاں لکھیاں ہویاں تاریخاں وچ سفرنامے دے ابتدائی عنصر اس دا سراغ لبھدا ہے۔ فیر جویں جویں علم دی روشنی و دھمکی گئی سفرنامہ، تاریخ نالوں اپنا نکھیڑا کردا گیا پر حاصل دی بخاں چرتک سیاح دی اکھ موڑخ دی سوچ تے ادیب داقلم تینے رل کے اک سانچا منظر لپھن دا جتن نہ کرن اک چنگا سفرنامہ تخلیق نہیں ہو سکدا۔

جدید حوالیاں نال ادب وچ سفرنامے دی عمر بوہت گھٹ بن دی اے۔ ویسے وی ایہوں اک مہنگی صنف کہیا جاندا اے کہ ایہدے لئی پہلے کے ملک یا علاقے دی سیر کرنی پیندی اے جیہدے لئی دولت تے فرست ضروری ہوندی اے۔ فیر بندے دا صحت مند ہونا وی ضروری ہوندا اے تاں جے اودہ اپنے پیراں تے ٹرکے ہر منظر دا باریکی نال مشاہدہ کر سکے۔ فیر سفر کرن والا ہر بندہ اپنے مزاج تے اپنے مقصد نوں کھر کھ کے ای اپنے لئی رستہ چون دا اے تے رستیاں، مزاجاں تے مقصد اس دا ایہوا مختلف اے، جیہڑا ایں صنف وچ رنگارنگی پیدا کردا ہے تے پڑھن والے نوں دلچسپی داعصر فراہم کردا ہے۔

انج تے بیان دی صداقت تے اظہار دی سچائی کے سفرنامے نوں دلچسپ بنان لئی کئی طریقے ورتے جاندے نیں۔ کدھرے مصحح یاں فکر انگیز صورت حال نال قاری داٹا کردا کرتا جاندی اے تے کدھرے افسانوی انداز اختیار کر کے تخلیق تے رومان دے ذریعے دلچسپی پیدا کیتی جاندی اے۔ جیرت وی سفرنامے دا اک بنیادی جزا۔

پنجابی وچ پہلا سفرنامہ ”میر اولادی سفرنامہ“ سی جیہڑا 1933ء وچ شائع ہویا۔ پاکستان بنن توں بعد 1975ء وچ شائع ہون والی اعجاز الحن دی ”یورپ توں چیونگم دے نال“ سفرنامے دی پہلی کتاب بن دی اے۔ ایں توں بعد سلیم خان گئی، محمد اسماعیل حمدانی، سجاد حیدر پرویز، ممتاز ڈاہر، نعیم ثاقب، ارشد میر تے ہور کئی لکھاریاں ایں صنف نوں اپنا کے ایہدے وچ وادھے کیتے۔

### انشا سیہی:

انشا سیہی انشا پردازی توں نکلیا اے تے لغوی معنیاں وچ موضوع توں ہٹ کے ایہوں اک اجتہی تحریر ہونا چاہی دا اے جیہدے وچ

انشا پردازی تے بیان دے زور نوں مڈھلی اہمیت حاصل ہووے، پر اصلاحی معنیاں وچ ایہدے توں مراد اک خاص قسم دی صنف لیا جاندے اے جیہڑی افسانے توں وکھنے تے مزاح توں مختلف تے عام مضموناں توں ہٹ کے اپنی اک وکھری بچھان رکھدی ہووے۔ موجودہ حوالے نال انشائیہ انگریزی دی صنف Light Personal Essay دا ترجمہ بن دا اے پارکھاں دی اکثریت حالے ایہدے کے اک سانچی تے جامع تعریف تک نہیں پہنچ سکی۔ ایس بے وساہی دی اک وجہ تے ایسی صنف دی کم عمری اے تے دو جی وجہ ایہدے جے ایہہ اک چکیلی صنف اے جیہد اعلیٰ داخلي سطح نال اے تے خارجی سطح تے ایہدی اپنی کوئی ہیئت یا فارم یا شکل نہیں اے۔

مشتاق باسط دی کتاب ”شکھ داساہ“ پنجابی وچ چھپن والی پہلی کتاب اے جیہنوں ایہدے سرجنہار نے آپوں انشائیے دی کتاب کیہا اے۔ پھٹکل لکھن والیاں توں علاوہ اسلام قریشی، عاشق رحیل، محمد اسلم متواں، ناصر رانا، میاں خفر مقبول تے ہو رکھن لکھاریاں دیاں کتاباں دی چھپ چکیاں نہیں۔ جیہنہاں دے ذریعے انشائیے دے مختلف روپ سا ہمنے آرہے نہیں۔

### طنز تے مزاح:

عربی دا لکھان اے کہ ”المزاح فی الکلم گالملح فی الطعام“، یعنی گفتگو وچ مزاح دی اوہوا اہمیت ہوندی اے جو کھانے وچ لوں دی، تے ایہہ اودوں تک ای لطف دیندا اے جدوں تک ایہدی مقدار ایہور ہوے کیوں جے حیاتی نوں اسارن تے دھرتی نوں شنگھارن لئی سنبھیگی نال کم کرنا ضروری ہوندے اے تے مزاح دا کم صرف ایناں اے کہ جدوں کم دا تھکیوں ابندے دے جھٹوں وٹ پاکے اوہ دیاں تڑاواں کچھ رہیا ہووے، ایہہ اوہ نوں اک اجنبی تفریق مہیا کرے جیہڑی اوہدے جسم تے دماغ نوں کچھ چڑئی آل دوالے توں بے خبر کر کے انچ ہولا پھٹل کر دیوے کہ اوہ مڑا گا نہہ ٹرلن لئی تیار ہو جاوے۔

بنیادی طور تے طنز و مزاح صنف سخن نہیں بلکہ موضوع سخن اے یعنی مزاح شاعری وچ دی ورثیا جاسکدا اے تے نشوونچ دی۔ نشوونچ مزاح پیدا کرن لئی جیہڑے حر بے اختیار کیتے جاندے نہیں اوہناں وچ لفظی بازیگری، لطیفہ گوئی، واقعیتی مزاح تے صورت حال دا مزاح زیادہ اہم نہیں۔ خاکہ نگاری وی اصولوں مزاح دی ای اک ذیلی صورت اے جیہدے وچ شگفتہ انداز اختیار کر کے کے فرد دی شخصیت دا تجزیہ کیتا گیا ہوندے اے۔

پنجابی نشوونچ مزاح دا گھر نپدیاں ہویاں چکھے جائیے تے نظر ان زیادہ توں زیادہ ہفتہ وار تجولیا خبر ”موجی“ تک ای جاندیاں نہیں جیہڑا 1931ء وچ جاری ہو یا۔ پاکستان بنن توں بعد انور علی دی کتاب ”کالیاں اٹاں کالے روڑ“ (مطبوعہ 1972ء) نوں اویلیت دا درجہ حاصل اے۔ ایہدے بعد ارشد میر، اسلام قریشی، اہنی قیصر سجاد حیدر پرویز تے ہو رکھاریاں دیاں کتاباں آیاں تے پھٹکل مضموناں دی صورت وچ چوکھا مزاح تخلیق کیتا گیا۔

### تقتید:

تقتید دا مادہ نقداے تے ایہنوں آلوچنایا پر کھپڑتال دی کہیا جاندے اے۔ کے سیانے آکھیا اے کہ تقتید دا مطلب اے ”انچ نوں انچ ٹھپٹنا کہ دانہ توڑی توں دکھ ہو جائے۔ ایس اعتبار نال پارکھ دا کم ایہہ بن دا اے جے اوہ ادب پارے دا تجزیہ کر دیاں ہو یاں کھرے تے

کھوٹے نوں وکھ کر کے رکھ دیوے۔

پرانے زمانے وچ پنجابی تقدیمی پہلی کتاب ”پرم کہانی“، اونگوں تقدیمی تشریح یا ترکے دے انداز وچ کہتی جاندی ہی پرنویں ذور وچ ایہہ باقاعدہ اک فن دی صورت اختیار کرچکی اے تے ہن اک نقاد سماجی حوالیاں توں علاوہ لکھاری دے نفیسیاتی پچھوکڑنوں وی دھیان وچ رکھ کے محاکے، موازنے تے تقابلی مطالعے دے ذریعے تحقیق نوں انج پر کھدا اے جے ایہد اہر نگ نتر کے ساہمنے آ جاند اے۔

بنیادی طور تے تقدیم دے دو پہلو بن دے نیں۔ اک نظری، جیہدے وچ تقدیمی اصولاں تے بحث کہتی گئی ہوندی اے تے دو، جی اطلاقی تقدیم، جیہدے وچ تقدیمی اصول لاگو کر کے کے فن پارے دی صنف یا دبی دو رہا باقاعدہ جائزہ لیا گیا ہوندا اے۔ متوازن تقدیم اوہ ہوندی اے جیہدے وچ اک نقاد کے اک خاص نظریے دی بجائے متوازن انداز وچ ساریاں اصولاں توں کم لیدا اے تے کے فن پارے دا جائزہ لیدا یاں ہو یاں نفیسیاتی، سماجی، معاشری، عمرانی تے تاریخی پچھوکڑتوں علاوہ ہور دی کئی پہلو آں نوں ساہمنے رکھدا اے تے تحقیق نوں زمانی اعتبار نال وی جانچدا اے تے ڈوبے فن پاریاں نال ایہد اقبالی مطالعہ کر کے ایہدی قدرتے قیمت داعین کردا اے۔

### تحقیق:

تحقیق دا مطلب اے دوبارہ لھھنا، ایں لئی جس طراں تقدیم کر دیاں ہو یاں تحقیق نگاہ دا ہونا ضروری ہوندا اے ایسے طراں تحقیق کر دیاں ہو یاں وی تقدیمی شوراک اہم جز دی حیثیت رکھدا اے۔

پنجابی وچ تحقیق یعنی کھوچ کاری دا سہرا بوہتا کر کے اوناں انگریز حکمراناں دے سر جاند اے جیہڑے اپنے علمی ادبی ذوق تے دو جیاں لوڑاں پاروں ایتھوں دیاں علاقائی زباناں وچ وی کم کر دے رہے۔ پنجابی وچ کھوچ دی ابتدی انسانی حوالے نال ہوئی۔ ہن تک چھپے تحقیقی مواد دا جائزہ لیا جائے تے ایہدے چار رخ بن دے نیں۔ اک اوہ جیہدے وچ پہلے توں موجود مختلف حوالیاں نوں ساہمنے رکھ کے قیاس تے دلیلاں نال نتار دیاں کاڑھاں کلڈھن دی کوشش کہتی گئی اے۔ زباندانی، گرام، لغتان وغیرہ دے سلسلے وچ ہون والا کم ایسے ٹھمن وچ آؤندا اے ڈوجا اوہ جیہدے وچ برہا راست عملی تحقیق دے ذریعے پہلی واری کوئی تحریر یاں تھیسیت ساہمنے لیا ندی گئی جویں شریف احمد شرافت نو شاہی نے کھوچ کر کے پنجابی دے اک صوفی بزرگ نو شہ پیر رحمۃ اللہ علیہ دے وعظ لبھے۔ ایں دریافت نال پنجابی ادب دی نشری تاریخ کی ورہے پچھانہہ چلی گئی تے ہن ایدھے آغاز دا زمانہ 1990ء ہجری میھیا جاند اے۔ تیسرا قسم سودھیاں تے مرتب کیتیاں گھیاں کتاباں تے مبنی اے جیہوں متنی تحقیق دی کھیا جاند اے۔ جویں ہیر دے نسخے یاں شاہ محمد دی وارنوں پچھان پن کر کے یاں ہو رکئی پرانے شاعراں دے کلام نوں سودھ کے ساہمنے لیا ندا گیا اے۔ پچھی قسم اوہ اے جیہدے وچ لوک ادب نوں محفوظ کرن دا آہر کیتا گیا اے۔

کھوچ بارے کھیا جاند اے جے ایہدا مرکز کوئی نہ کوئی ایسا مسئلہ ہوندا اے۔ جیہدے بارے نویں گل کرن دی گنجائش موجود ہوندی اے تے کھوچی سائنسی نقطہ نظر نال غیر جذبائی انداز اختیار کر کے کوئی نہ کوئی ایہو جیہا نتارواں نتیجہ پیش کردا اے کہ حقیقت دے اصل مکھ توں گھنڈ لٹھ جاند اے۔

(غیر مطبوعہ)

## ڈاکٹر یوسف بخاری

ڈاکٹر یوسف بخاری 1940ء نوں سید محمد یاسین بخاری دے گھر رگواڑ بارہ مولا (کشمیر) وچ پیدا ہوئے۔ محلی تعلیم سینٹ جوزف ہائی سکول بارہ مولا (کشمیر) توں حاصل کیتی۔ ایم اے اردو تے ایم اے انگریزی دے امتحان پاس کرن توں بعد کجھ عرصہ بلوچستان دے مختلف کالجاس تے یونیورسٹی وچ پڑھاندے رہے۔ پنج ورہے تک گورنمنٹ کالج خاران دے پرنسپل وی رہے۔ ”کشمیری اور اردو زبان کا تقابلی مطالعہ“ دے عنوان یا پڑھ تحقیقی مقالہ لکھ کے پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی دی ڈگری حاصل کیتی۔

ڈاکٹر یوسف بخاری نوں ایہہ اعزاز حاصل اے کہ پنجاب یونیورسٹی وچ کشمیری زبان تے ادب دی ابتداء یہناں دے ہتھوں ہوئی۔ اردو، انگریزی، پنجابی تے کشمیری زباناں وچ لکھدے نیں۔ بھانویں اوہناں دامن پسند مضمون کشمیریات اے فیروی پنجابی زبان تے پنجابی رہتل نال اوہناں دی محبت دا ندازہ ہتھوں لایا جاسکدا اے کہ کشمیریات بارے پنجابی وچ وی لکھدے نیں، زبان عام فہم تے رواں استعمال کر دے نیں جیہدے وچ تحقیقی تے علمی رنگ نمایاں ہوندا اے۔ اج کل پنجاب یونیورسٹی وچ شعبہ کشمیریات دے سربراہ نیں۔ ہن تک ایہناں دیاں ایہہ کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ ”کشمیری اردو کا تقابلی مطالعہ“، ”مقالات“، ”عالم تصوّف“ اور ”کشمیر“، ”کاشر رکھا اور کشمیری لسانیات“، ”کاشر گرامر آور کشمیری سیکھیں“، ”سون رسول پاک صلی اللہ علیہ و آله و آمیں (سیرت)“، ”کاشر شاعری“، ”صوفیائے کشمیر“، ”کشمیر نامہ“،

### حہ خاتون

کشمیر دی وادی جس نوں جنت نظیروی آکھیا جاندا اے۔ ایہہ ڈنیادیاں حسین ترین وادیاں وچ شمار ہوندی اے۔ اتھے ون سوئے رکھاں نے بہار لائی ہوئی اے۔ رنگ برنگے پھلاں تے پھلاں دے رنگاں تے مہکاں نال وادی دا حسن تے جمال ہوئی وی ودھ جاندا اے۔ گل کیہہ قدرت دیاں ان گنٹ رعنائیاں ایس خلے دیاں انمول ٹو میاں نیں۔ ایس دے نال نال ایہہ دھرتی علم، فضل، ادب تے ثقافت دی دولت نال وی مالا مال اے۔ ایس مردم خیز وادی وچوں ویلے ویلے نال عظیم دانشور، شاعر تے ادیب جنم لیندے رہے تے کشمیر دے وسیکاں دے دلاں، ذہناں تے روحان نوں اپنے علم دی روشنی نال متوڑ کر دے رہے۔ ہتھوں دی شاعری وچ جھٹے ایس مٹی دی مہک تے رنگ رچے ہوئے نیں۔ او تھے ای کشمیر دی سیاسی، سماجی تے معاشری تاریخ دے وی بے شمار باب موجود نیں۔ ایہناں شاعر اس وچوں کئی شاعر اجیہے گزرے نیں جیہناں دی شاعری وچ جھٹے کشمیر دا حسن تے جمال موجوداے او تھے ای کشمیر دا لوک رنگ وی جھلکدا اے تے ایہہ سارا کچھ کشمیر دی کلاسیکی شاعری دا انمول خزانہ نیں۔

حہ خاتون کشمیر وادی دی اک اجیہی شاعرہ اے جیہے اپنی شاعری وچ کشمیر دی ثقافتی، سماجی تے معاشری صورت حال نوں بڑی خوبصورتی تے پوریاں فتنی نہ اکتاں نال پیش کیتا اے۔ اوہدے گیت کشمیر دے وسیکاں دے دلاں دی دھر کن بن کے پوری وادی وچ گونج رہے نیں۔ انسانی حیاتی دا کوئی وی موقع ہووے، خوشی ہووے یا غمی حہ خاتون دے گیت ضرور کشمیر واسیاں دے بکھاں ائے سر کن لگ پیندے نیں۔ سگوں ہن تے ایہہ گیت لوک گیتاں دی طراں کشمیریاں دی رات دا حصہ بن گئے نیں۔

حہ خاتون دی تاریخ پیدائش کے تذکرے یاں کے تاریخ وچ حتیٰ نہیں ملدی، عام طور تے ایہہ قیاس کیتا جاندا اے کہ اوہ

52-1541ءے دوران چندہ ہارنا می پنڈ وچ اک درمیانے طبقے دے کاشتکار خاندان وچ پیدا ہوئی۔ ایہہ پنڈ جس نوں ٹنہ ہاروی آکھیا جاندا اے۔ پاموریاں (پانپور) قبیے توں لگ بھگ دو کوہاں اُتے آبادے تے زعفران دی کاشت تے پیدوار دے حوالے نال پوری دنیا وچ مشہوراے۔ ایں پنڈ دا فاصلہ سرینگر توں تقریباً دس میل بن داۓ۔

حہ خاتون دا صل ناں ”زون“ سی۔ ”زون“ کشمیری زبان وچ چن نوں آکھدے نیں۔ حہ خاتون بارے آکھیا جاندا اے کہ اللہ تعالیٰ نے اوہ نوں حسن تے جمال و افرمقدار وچ بخیا سی، زون (حہ خاتون) نے مذہلی تعلیم تے قرآن پاک اپنے پنڈ دے مولوی صاحب کو لوں پڑھیا۔ ایں توں وکھفاری دیاں مشہور کتاباں ”گلستان“ تے ”بوستان“ توں وی بچپن وچ پڑھ لیا سی۔ ایہدے نال نال اوہ روز مرہ دے کماں کاراں وچ اپنی والدہ دا ہتھ ونداندی سی تے زعفران دے کھیتاں وچ وی کم کر دی سی۔ حہ خاتون عکیاں ہوندیاں توں ای بڑی حتاس طبیعت دی مالک سی۔ جوان ہوندیاں ای اوہدے ماں پیوں نے اوہدا یاہ اک اکھڑتے جاہل کسان عزیز لون نال کر دتا۔ جیہڑا بڑا خشک مزاج تے بد دماغ وی سی۔ حہ خاتون نال اوہدا سلوک بڑا بھیڑا سی تے اوہدی ماں یعنی حہ خاتون دی سس وی بڑی چالاک، تیز مزاج تے اک لڑاکی طبیعت دی مالک سی۔ دو دو اس نے مل کے حہ خاتون دی حیاتی دوزخ بنادی۔ ایں دے باوجود دا ہنے کوئی شکوہ زبان اُتے نہ لیا ندا۔ کیوں جے اوہ صبر دی پُنھی تے وفادار خاتون سی۔ اللہ تعالیٰ نے اوہ نوں شاعری دی ملکہ بخیا ہو یا سی۔ اوہدے اُتے الزام ایہہ لایا گیا کہ اوہ شاعری کر دی اے تے ایسے الزام پاروں اوہدے خاوند نے اوہ نوں طلاق دے دی۔ سوہرے گھر اوہدے اُتے کئے کو ظلم ہوئے۔ اوہدا عکس حہ خاتون وی شاعری وچ نظر آؤندیاے۔

ہُن زون (حہ خاتون) بھانویں اپنے پیکے گھر اپنے بچپن دیاں سہیلیاں نال ظاہری طور تے خوش نظر آؤندی سی پر اوہدی روح اندر اپنے سوہرے گھر گزارے دنال دی یادوی ہوئی سی تے سس دے ظلمان تے نفرتیاں دے زخم وی اجے تازہ سن۔ اک دیہاڑے خوشنگوار موسم وچ اوہ اپنے زعفران دے کھیتاں وچ کم کر رہی سی نالے گزریاں دنال دی یاد نوں شعر دے روپ وچ گنگنا رہی سی۔

جیہد اترجمہ ایں طراں اے :

”سوہریاں دے نال میری بن دی نہیں اے، میرے ماپیو میرا کوئی بندوبست کرو۔“

اتفاق نال عین اوے دیلے اوں عہد دے سلطان یوسف شاہ چک دا اوتحوں گزر ہو یا۔ اوہ شکار کھیڈن ایں علاقے وچ آیا سی۔ اوہ نوں جدوں حہ خاتون دی ڈکھ درد تے کرب وچ ڈبی پرتا شیر آواز سُنی جیہڑی فضاواں داسینہ چیر دی ہوئی ڈور ڈور تیکر گونج رہی سی تے ایہہ پُر کیف تے سوزدار او از سلطان یوسف چک دے کنال وچ رس گھول گئی۔ اوہ بے اختیار ایں او از قول کھچدا چلا آیا۔ ایں ملاقات دے بعد اوہدا حہ خاتون نال نکاح ہو گیا تے انچ حہ خاتون کشمیر دے سلطان دی ملکہ بن گئی۔

یوسف شاہ چک آپوں شاعری، اوہ شاعری، اوہیاں، عالمان تے موسیقاراں دی بڑی قدر کردا سی، اوہ حہ خاتون دی شاعری تے پاکباز شخصیت دادیوانہ سی۔ ایں لئی ہمیش اوہ نوں اپنے نال رکھدا۔ جدوں اوہ شکار کرن یا سیر لئی باہر جانداتے حہ خاتون اوہدے نال ہوندی سی۔ جس دیلے سلطان شاہ چک کشمیر دا حاکم سی اوں سے ہندوستان اُتے مغل شہنشاہ جلال الدین اکبر دی حکومت سی۔ اکبر تے سلطان شاہ چک دے تعلقات آپس وچ کشیدہ سن گھیڈی وچ نال اکبر نے یوسف شاہ چک توں قید کر کے کشمیر توں اپنی حکومت وچ شامل کر لیا تے انچ حہ خاتون توں اک واری فیر سردے سائیں دی جدائی دے صدمے سہنے پے گئے۔ حہ خاتون نے ایں دوران جیہڑی

شاعری کیتی اور ہجرتے و چھوڑے دے کر بناں ڈبی اوہ بھی بہترین شاعری اے۔ اوہ دے اک شعر دا ترجمہ ایس طراں اے۔

”توں میتھوں دُورُس کے چلا گیا ایں، اوہ پھلاں دے دیا نیا مجوباً“

آخر جدوں یوسف شاہ دی قیدی ہو گئی، جب خاتون پیکے آگئی تے او تھے ای 1604ء وچ وفات پائی۔ کہندے نیں کہ اوہ نوں اتھواوچ فن کیتا گیا۔ اتھواوی اک مسیت جب خاتون دے نال نال منسوب اے۔ ایس توں وکھر ینگر دا جب کدل (پل) تے گریں وچ اک چوٹی تے چشمہ وی اوہ دے نال منسوب نیں۔ پر نویں تحقیق موجب جب خاتون تے اوہ دے جلاوطن خاوند یوسف شاہ چک دیاں قبران صوبہ بہار دے اک پنڈ ”میسونک“ وچ نیں۔

جب خاتون کشمیری زبان دی اک بے مثال شاعرہ سی۔ ایہدے نال اوہ موسیقی دے فن وچ وی ماہر سی۔ کشمیری زبان، اوہ تے ثقافت دے میدان وچ اوہ نوں کلاسیک دا درجہ حاصل اے۔ جب خاتون دی شاعری دا مجموعہ ”کلام جب خاتون“ دے عنوان نال غلام محمد ٹور محمد کتب فروش سرینگر نے شائع کیتا اے۔ سرینگر یڈیو تے ٹیلی ویژن توں اوہدا کلام نشر ہوندا رہا اے۔ اوہ دی غزل نوں کشمیری غزل دا میل پتھر گنیا جاندا اے۔ جب خاتون دی شاعری توں پھلاں کشمیری شاعری وچ صرف تصوف دی روایت ای پر دھان سی۔ جب خاتون نے رومانی شاعری دی بنیاد رکھی تے ایرانی طرز وچ غزل آکھن دی روایت دی وی بانی بی۔ اوس نے کشمیری زبان نوں بڑے سلیقے نال ورثیا اے۔ اوہ دی شاعری وچ دیہاتی زندگی دے جھلکارے وی بڑے خوبصورت انداز وچ نظر آئندے نیں۔ اوہ دی شاعری وچ ایٹاں عوامی پن اے کہ اج وی پنڈاں تھانواں وچ عورتاں، مرداں، بچیاں تے بُڈھیاں نوں اوہ دے بے شمار شعر زبانی یاد نیں۔ خاص طور تے دیہا شادی دے موقعیاں اُتے کشمیری کڑیاں اوہ دے گیت گاؤندیاں نیں تے اوہ دی شاعری نوں کشمیری رومانوی شاعری دا سرچشمہ کجھیا جاندا اے۔ کشمیر دے لوک اوہ نوں ملکہ نور جہاں دے نال یاد کر دے نیں۔ اوہ دی شاعری تے شخصیت وچ کشمیر دا حسن جمال جھلکدا اے تے شاعری وچ زعفران دی مہک ریپی ہوئی اے جیہڑی کشمیر دے لوکاں دے دلاب دما غاں نوں ہر دیلے مہکائی رکھدی اے۔

جب خاتون دی شاعری دے کچھ نمونے پیش کیتے جاندے نیں۔

1۔ میرے دل دیماں کا آجا، ایں رل کے یا سین دے پھل چھینیے، پر کدرے مرن دا لے وی پچھا نہ پرتے نیں۔ میں تیری اُذیک وچ بُنٹھی آں تے تیریاں سدھراں وچ حیات آں۔ آمیرے پیاریا آجا۔ ایں رل باغ وچ کٹھے پھل چھینیے، توں رُس گیا ایں۔ میریاں اکھاں توں دُور میتھوں دچھڑ گیا ایں۔ اے میرے پھلاں دے چاہوں والیا آسیں رل کے کنول دے پھل چھینیے۔

2۔ کسم تے سنبل دے پھلاں دیاں کونپلاں نکل آیاں نیں تے میریاں آساد دیاں کلیاں اندر کملا گیاں نیں۔ گئی جوانی کدوں پر تندی اے جیہڑی تیر دی طراں نکل گئی اے۔ میری حیاتی دے رکھاں وچ چاہت دے بھانپڑ مچے نیں۔ باغاں وچ بہار آئی اے پر مینوں کیسے۔

ہجر فراق دے و چھوڑے نے جدوں شدت اختیار کیتی تے اوہ مجاز توں حقیقت ول سفر کر کے ایس طراں ظاہر ہو یا۔

3۔ عشق دی اگ نے میرے اندر لبیا دتے۔ جیہناں مینوں ساٹمکا یا اے۔ اوہنے مینوں الگت دے تپدے تندور وچ پاؤتا اے تاں جے میں سڑ کے سواہ ہو جاواں محبت وچ میں برف وانگوں پھل گئی آں تے اوہنے مینوں طوفان دے وس پاؤتا اے۔ لوکیں روزے رکھ رہے نیں، عاشق عید مناون دیاں تیاریاں وچ رجھے ہوئے نیں پر میں اپنے مالک دی محبت وچ غرق آں۔

(کشمیری ادب کی مختصر تاریخ۔ دُختر ان ہند)

## الیاس گھسن

محمد الیاس گھسن 25 اگست 1961ء نوں گوجرانوالہ دی تحصیل وزیر آباد دے اک پنڈ چک سٹی وچ چھ بھری سردار خاں گھسن دے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک گورنمنٹ ہائی سکول سوہرہ توں 1977ء وچ پاس کیتا تے بی ایس یوئی گورنمنٹ کالج لاہور وچ داخل ہوئے۔ داؤ دکانج آف انجینئرنگ اینڈ یونیکنالوجی کراچی توں 1985ء وچ بی ای الکٹریکنکس انجینئرنگ پاس کر کے واپس اونچ اسٹیشن ڈائیکٹر ہو گئے۔ کراچی وچ تعلیم دے دوران اوہناں دے من وچ پنجابی زبان تے ادب نال محبت دے دیوے روشن ہوئے۔ اوہنوں دو رسائیں ”سر“ تے ”سوہنی دھرتی“ شروع کیتے۔

ملازمت دے نال الیاس گھسن علی، ادبی تے تحقیقی سرگرمیاں وی جاری رکھ رہے نیں۔ اوہ مہینہ وار رویل دے اعزازی چیف ایڈٹر نیں۔ بالاں لئی پہلا پنجابی رسالہ میٹی، وی اوہناں دی ادارت وچ ای چھپ رہیا اے۔ اوہ پنجابی سائنس بورڈ دے بانی چیئرمین وی نیں۔ حال وچ ای اوہناں نے طباعت دے شعبے وچ پنجابی کمپیوٹر نوں متعارف کرایا اے۔ گھسن اک اپچ کہانی کار نیں تے اوہناں دیاں کہانیاں ادبی رسالیاں وچ چھپ دیاں رہن دیاں نیں، جیہڑیاں پنجاب دے وسیب دا بہترین نمونہ ہوندیاں نیں۔ ہن تکر اوہناں دیاں کئی کتاباں شائع ہو چکیاں نیں۔ جہناں وچ بھگوان شکاری، ریڈار، سائنس (مڈھلی)، حساب (بالاں لئی) جنور باتاں، (لوک کہانیاں)، پرانا پنڈ (ناولت)، گھروالی (ناولت) تے واء ویلیاں (ناول) خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔

## ریڈار کہانی

ایہہ ویہویں (20) صدی دے مشہور آمر ہٹلر دے عروج دے دن سن۔ ہٹلنے جرمن گھبروں اں نوں ایہہ پک کر ادھتاسی کہ اوہناں دا تعلق دنیادی سب توں ودھیا قوم نال اے۔ ایس لئی سارے جگ اونچ حکمرانی کرن دا حق صرف جرمناں نوں ای اے۔ جرمناں نوں اپنے خالص خون اُتے ڈاڑھا مانسی، اوہ انگریزاں نوں وی اپنے قتل تے نہیں سمجھ دے سن۔ اوس ویلے انگریز اڈھی دنیا اُتے راج کر رہیا سی۔ ایس لئی قدرتی طور تے جرمنی دا برطانیہ نال متعلقاً لگنا شفیقی ہو گیا سی۔

انج تے 1930ء توں پہلے ای جرمنی نے اک واری فیراپنیاں فوجاں نوں نویں اسلخ بار و دنال مسلح کرنا شروع کر دھتاسی۔ پراوس ویلے ہر پا سے ڈاڈھی تھر تھلی پے گئی جدوں سینکڑاں بمبارے لڑاکے جنگی ہوائی جہاز تیار کر کے جرمنی دنیادی سب توں تیگڑی ایزفوس دا ماک بن گیا۔ کئی برداشتیک کھلرے برطانوی راج دا تخت لینی لندن ہر ویلے جرمن بمباراں دے نشانے وچ آ گیا سی۔ ایس خبر نے برطانیہ دے باڈشاہ جارج تے اوہدے فوجی جرمنیاں دی نینڈ رہرام کر دتی سی۔ جرمن بمباراں دے حملہ دے ڈرپاروں انگریز کار گیراں اینی محنت کیتی جے چھتی ای رائٹل ایزفوس کوں اجیسی لڑاکا ہوائی جہاز موجود سن جیہناں وچ آٹھ (8) آٹھ (8) میشین گناں لائیاں جاسکدیاں سن تے اوہناں دی زبردست مار توں دھمن بمباراں دا بچنا اوکھا سی۔ فیروی انگریزاں نوں جرمنی دے اچانک ہوائی حملے دا وھڑکا لگیا رہندا سی کیوں جے مسئلہ ایہہ کے ایہہ جیسے ہوائی جہاز تے اوہناں نوں اڈاون والے اچھتی وچ گھٹ سن جد کہ لوڑا یہہ سی پئی گھوٹگھٹ اک

ہوائی دستہ ہرویلے برطانوی بندرگاہوں دی راکھی کرن لئی ہوا وچ موجود ہوئے۔ اوس ویلے تک انچ نہیں سی کیتا جا سکدا۔ ایس لئی کوئی اجنبی شے ڈاڈھی ضروری جاپی جیہڑی ویری بمباراں دے ہوائی حملے توں ایناں چرپہلاں خبر دے دیوے کہ ہوائی اڈیاں اُتے تیار ہملوئے پاکٹ اپنے جہاز اس نوں اونہاں دے مقابلے ہوا وچ لیا سکن۔

کئے ای چر تیک برطانوی سائنس دان اک اجنبی مشین ایجاد کرن دا جتن کر دے رہے جہدے و چوں نکلن والی ”موت شعاع“ (Death Ray) اونہاں دے خیال موجب اپنے را وچ آون والی ہر شے نوں ملیا میٹ کر دیوے گی۔ ایہہ تجربے تے اُنکا ای ناکام رہے پر 1935ء وچ اک برطانوی سائنس دان سرداں و اٹ اپنے تجربیاں دے وچکار بسیئی اک اجنبی مشین بناؤں وچ کامیاب ہو گیا جہدے و چوں نکلن والیاں شعاعاں سکنخاں وچ دُور دُور دیاں شیواں نال ٹکرا کے اپس آ جاندیاں سن تے اونہاں اُتے بھیڑے موسم یاں ہمیرے داوی کوئی اثر نہیں سی ہوندا۔ سرداں و اٹ نے ایس حیران کر دین والی مشین داناں ”ریڈ یوکیشن سسٹم“ رکھیا۔ ایہہ کاڈھ جنگی لحاظ نال بوجہت فائدے مندی۔ ایس لئی انگلینڈ والیاں چھتی ای چوکے لکویں طریقے نال اپنیاں لہندیاں بندرگاہوں دے نال نال اجنبی سسٹم نوں چلاوں والے پیش شیش قائم کر دئے جیہڑے بعد وچ چین ہوم (Chain Home) دے نال نال مشہور ہوئے۔ برطانیہ نے دو جی عالمی جنگ دے شروع ہوندیاں ساراں اپنیاں لہندیاں سرحداں دے نال چین ہوم سیشنخاں دی گنتی و دھاڑتی سی۔ فیر 1940ء وچ جدوجہ فرانس دی ایس عالمی جنگ وچ گد پیا تے برطانیہ نوں اپنی جنوبی بندرگاہوں والی اجنبی کی سیشن قائم کرنے پے گئے۔ برطانیہ نے ایس منڈھلے ریڈار سسٹم نوں بوجہت رازداری نال جنگ دے اک خطرناک ہتھیار دے طور دیا۔ ایہہ پہلا ریڈار سسٹم بھانویں اج کل دے ریڈار نالوں بوجہت سادا تے گھٹ رینچ والا سی پر ایہدی ویلے سرمد پاروں رائل ایئر فورس نوں دور پار انگلستان (English Channel) اُتوں اُڈ دے آوندے جرمن فائٹر اس تے بمباراں دا اوہدوں ای پتا لگ جاندی جدوجہ ابجے اوہ برطانوی سرحد توں بوجہت دُور ہوندے سن۔ ایس لئی برطانوی لڑاکے ہوائی جہاز ایناں ہلاں بولن والیاں نال بھیڑ کر لئی فضادوچ آون جوگ ہو جاندے سن۔ کئی واری تے برطانوی را کہ ہوائی جہاز جرمن حملہ آوراں نوں را وچ ای ڈک کے تباہ کر دیندے سن۔ یاں اونہاں نوں پچھانہ پتن تے مجبور کر دیندے۔ ایس ایجاد نے جرمنیاں نوں ڈاڈھا پریشان کر دتا سی۔ اونہاں نوں سمجھ نہیں سی آوندی کہ اونہاں دے خنیہ ہوائی حملیاں دی کوئی مخبری کر دیندی اے۔ دوچے پاسے برطانوی فضائیہ دے بمبار طیارے سمندر وچ دُور راڈے تر دے شمن دے بھری جہاز اس نوں اپنے ”ریڈ یوکیشن سسٹم“ راہیں لھ لھ کے اونہاں اُتے جا اپڑ دے تے بمب مار مار کے اونہاں نوں سمندر وچ ای غرق کر دیندے۔ برطانوی بمبارویلے سر تے ٹھیک تھاں بمباری کر کے جرمن فوجی ٹھکانیاں، اسلحہ بناؤں والیاں فیکٹریاں تے صنعتی شہراں نوں تباہ بر باد کر دے رہے۔ ایونہاں تباہیاں نے جمنی دالک تروڑ دتا سی تے فضاداں وچ رائل ایئر فورس دی برتری جنگ مگن توں پہلے ای ثابت ہو گئی۔ ایہہ اک حقیقت اے کہ دو جی عالمی جنگ جتن وچ ریڈار دی ویلے سر ایجاد نے اتھادی فوجاں دا بوجہت ساتھ دتا سی۔

بچ ریڈار دی کاڈھ بارے تاریخی تے سائنسی حوالیاں نال گل کریئے تے پتا لگدا اے پئی ریڈار دا بنا کوئی اتفاقی واقع یاں اک دو دنال دے وچ کئی تجربیاں دا پھل نہیں سی سگوں ایہہ ایجاد دنیادے کئی نامی گرامی سائنس داناں دی ورہیاں بدھی کھونج دا طاسی۔ 1831ء وچ سب توں پہلا مشہور سائنس دان جمیز کلیرک میکس ول نے ریاضی دے حساب کتاب نال ثابت کیتا سی کہ ”ریڈ یوہراں“ روشنی دی

رفار نال سفر کر دیاں نیں تے انجے ای اپنے راہ وچ آون والی ہر شے نال لکرا کے پچھا نہ پر تدیاں نیں۔

میکس ول توں گروں 1888ء نوں جمنی وچ عملی تجربے کر دیاں اک سائنسدان ہین رچ ہر ٹونے ایہہ ثابت کر دتا پئی ”ریڈیو ہر اں“ مصنوعی طور تے وی پیدا کیتیاں جا سکدیاں نیں۔ ہر ٹونے اپنے آلیاں نال اجیہاں ”ریڈیو ہر اں“ پیدا کر کے وی وکھائیاں جیہیں یاں مساں دو چار فٹ دُور تک ای اپڑ سکدیاں سن۔

1895ء وچ عظیم سائنس دان مارکوں نے لمے ریچ (Long Range) اُتے ریڈیو ہر اں گھلن دے تجربیاں دا اک لما چڑھا اسلسلہ شروع کیتا۔ اوہنے ہر ٹونوں چنگا ساز و سامان ورتیا تے اوڑک اوہ طاقتو ریڈیو ہر اں، پیدا کر کن وچ کامیاب ہو گیا۔ مارکوں دیاں بنائیاں ریڈیو ہر اں ایتیاں تگڑیاں سن کہ اوہدے نشر کیتے گئے سگنل (Signal) گھٹ و دھو ہزار میل لمے بھراو قیا نوں نوں وی پار کر کے امریکہ وچ آپڑ گئے سن۔ اودوں مارکوں نے جیہڑی پیش کیتی سی اوہ بعد وچ اجو کے ریڈیار تک اپڑن دی پگڈنڈی ثابت ہوئی سی۔ اوہنے آکھیاں پئی ایہہ ریڈیو ہر اں اک دیہاڑے میلاں دُور دیاں شیواں دے ہون دا سوہ لئی ورتیاں جاون گیا۔

مارکوں نے ریڈیو ہر اں بارے اپنی کھون جاری رکھی تے 1925ء وچ اوہ اجیہاں ریڈیو ہر اں نشر کر دن وچ کامیاب ہو گیا جنہاں دے جوابی سگنل توں اوہنے زمین تے فضا تے موجود اوزون دی حفاظتی پئی دی اچیائی ناپی۔ اُنج تے ایہہ سارے کم ٹھلے ریڈیار دے کارنا مے ای وکھاں دیندے نیں پر اصل حقیقت ایہہ اے پئی آج داریڈیار جیہڑا ہن اک خطرناک جنگی ہتھیار بن گیا اے اوہ نہ تے اودوں اجے بنیاں تے نہ ای سائنس داتاں نوں پورا احساس سی کہ ایہناں ریڈیو ہر اں نوں درت کے کوئی ایہہ جیہی میشین وی بنائی جا سکدی اے۔

”ریڈیو کیشن سسٹم“ وچ ریڈیو ہر اں نوں جنگی مقصد ای ورتن دے طریقے دے موجود بھانوں انگریز سائنس دان ای سن پر اودھ جان دے سن کہ ریڈیو ہر اں دو جے یورپی مکاں دے سائنس داتاں لئی وی کوئی نویں شے نہیں ایسی لئی اوہناں اپنی ایجادوں ڈاڈھا خفیرہ کھیاں پر ایہدے بارے تکنیکی جانکاری امریکہ نوں دے دتی گئی۔ امریکی سائنس داتاں ایسی سسٹم اُتے اینی محنت کیتی پئی کجھ مہینیاں وچ برطانیہ دا ریڈیو کیشن سسٹم دنیا واسپ توں طاقتو رتے چوکھا خطرناک جاسوی آلہ بن گیا۔ امریکیاں ایہدے وچ ایتیاں جدتیاں پیدا کر دیاں کہ اوہ اصولوں ای اک نویں شے بن گیا۔ اوہناں ایہداناں وی بدل کے ”ریڈیار“ (Radar) رکھتا۔ اج ایہوناں ای ساری دنیا وچ پر چلت اے۔

بھانوں میڈھلا ریڈار شمن ہوئی جہازاں دے جملے دا پہلاں توں پتالاون لئی بنایا گیاں پر دیلا لفھن نال ایہدے توں ہور بہت سارے کم لئے جان لگ پئے۔ اج کل ریڈیار ہر ملک لئی علاقائی دفاع دالازمی انگ ہون توں اڈا عام شہری زندگی وچ روز دیہاڑے ورتی جاون والی میشین بن گیا اے۔ جنگ دے زمانے وچ ایہہ فوجاں نوں دشمن ہوائی جہازاں تے میزائیاں دے جملے دی وارنگ دیندا اے تے سمندر وچ تر دے آؤندے دشمن بھری جہازاں دا ہزار اس میل دُور توں ای خطرہ دسدا اے۔ ریڈیار پہاڑتے وادیاں وچ دشمن فوجاں دے پھیرے ٹورے پارے مسلسل اطلاعوں دیندا اے تے ایہواں ہوائی حملیاں وچ اپنے بمبار تے لڑاکے طیاریاں نوں نشانے اُتے صحیح ویلے بمباری کرن وچ مدد دیندا اے۔ ریڈیار نے شہری ہوابازی وچ وی ڈاڈھیاں آسانیاں پیدا کر دیاں نیں۔ اج کل مسافر تے سامان ڈھون وائے اُٹنے تے ترنے جہازاں دی رہنمائی لئی ایہہ اک انتہائی ضروری آلہ بن گیا اے۔ سکھنے بدلاں وچ اوڈے بھوئے تر کے ہوائی جہازاں نوں اک دو جے نال بھڑن توں بچان تے سکھنیاں دھنداں وچوں گزر دے بھری جہازاں نوں سمندری چٹاناں تے وڈے وڈے

---

برفانی تودیاں نال ٹکران توں بچان لئی ایہوای ورتیا جا رہیا اے۔ ایہنے بندرگا ہواں تے ہوائی اڈیاں دے کم نوں وی ڈھیر سوکھا کر دیتا اے۔ ایہہ ڈور دراڈے سمندری جہازاں نوں ساحل ول آؤن لئی صحیح راہ دسدا اے نالے ہوائی جہازاں نوں ہمیرے تے بھیڑے موسم وچ ہوائی اڈے اُتے اُترن لئی مدد یندا اے عام شہری ورتاوے وچ ریڈار مکملہ موسمیات آون والے موسمان دار یڈار راہیں گویٹلا کے پشین گوئیاں کردا اے۔ جدید ترین ریڈار سائنس دانان نوں خلاوچ وڈے وڈے راکٹ تے خلائی شیش گھلن وچ مدد کر دے نیں۔ چن دی سطح اُتے خیر خیریت نال اُترن والے امریکی خلا بازوی ریڈار راہیں ایہہ کار نامہ کر دکھاون دے قابل ہوئے سن۔ دن بدن نویاں تیکنیکاں ورت کے ریڈار کولوں بنت نویں کم لئے جا رہے نیں تے ویلے دے نال نال ایہدے گن و دھدے جا رہے نیں۔ ایں لئی ایس ویلے مستقبل دے ریڈار دے بے حد انوکھے کماں بارے پشین گوئی کرنا وی اونکھا ہو گیا اے۔

(ریڈار)

## حسین شاد

پورا ناں محمد حسین شاد تے حسین شاد قلمی ناں اے۔ 24 فروری 1936ء نوں چکوکی ضلع جالندھر (مشرقی پنجاب بھارت) وچ پیدا ہوئے۔ مڈھلی تعلیم ہوشیار پور (بھارت) وچ حاصل کیتی۔ 1947ء نوں قیامِ پاکستان ویلے گوجرانوالہ دے اک پنڈ وچ آن وسے تے میٹرک دا متحان گوجرانوالہ توں پاس کیتا۔ بعد وچ پنجاب حکومت دے پی ڈبلیوڈی ملکمہ وچ ملازم ہو گئے۔

سرکاری ملازمت دے نال اونہاں نے لکھن پڑھن دا کم وی جاری رکھیا۔ کہانی، ڈرامہ تے شاعری ایہناں دے میدان نیں۔ اودہ ریڈیو تے ٹیلی ویژن دے پروگرام دی کمپیئرنگ وی کر دے نیں۔ اونہاں دے کئی ڈرامہ سیریل پنجابی زبان وچ ٹیلی کاست ہوئے نیں۔ ریڈیو پاکستان دے پروگرام ”سوہنی دھرتی“، وچ اونہاں دی او ازئی ورہیاں توں گونج رہی اے۔ اودہ جنگ اخبار وچ ”راؤی رُت“ دے عنوان نال پنجابی کالم وی لکھ رہے نیں۔ ماہنامہ لہر اں لا ہورتے ماہنامہ پنجابی ڈا جسٹ لا ہور دے مدیروی رہے نیں۔

اونہاں دیاں پنجابی کہانیاں دا مجموعہ ”شہر تے سفے“ تے شاعری دا مجموعہ ”موسم نیلی باردا“ شائع ہو چکا اے۔ پراونہاں دا خاص میدان کہانی کاری اے۔ اونہاں نے پنجابی افسانے نوں نوں اسلوب تے نویں موضوع دیتے نیں۔ اونہاں نوں اپنے فن اُتے پورا پورا عبور حاصل اے۔ اونہاں دے موضوع ساڑے معاشرے دے ہوندے نیں تے کردار وی جیوندے جا گدے چلدے پھر دے محسوس ہوندے نیں۔ حسین شاد نے عام طور تے نچلے تے درمیانے طبقے و چوں اپنیاں کہانیاں دے مضمون لئے نیں۔ اودہ تنقیدی حوالے نال وی اپنا اک مقام بنا چکے نیں۔

## گھُسمیلا چانن

شیو کدھرے خیالاں دی ڈنیا وچ گواچ گئی سی، دُور پار دے ویلیاں دی انھی گنگی ڈھندوچ۔ شبانہ بُو ہے دی سر دل اُتے بیٹھی ویہڑے وچ کھل رے ہیمرے وچوں گواچی ہوئی شیو نوں پی بھال دی سی۔ ویہڑے دے کھل رے ہوئے ہیمرے وچ پرے کر کے باہر گھلن والے بُو ہے دے کوں ایویں تھوڑا اچتاں تے گھُسمیلا جیہا چانن اُبھر داتے تھما ہو جاندا سی۔ اصل وچ ویہڑے دی ایسی ٹکرے سٹاں (7) ورہیاں دی عمر دا اوہدا زکا ویرز میں اُتے لیکاں واہن دی کسے بے مقصد کھیڈ وچ رُجھیا ہو یا سی۔ شبانہ نوں دُکھ ہو یا اوہدا شیو والا روپ وی ایسے طراں دے کئی بے مقصد کھیڈ کھیڈ دار ہندادی۔ شبانہ جوان ہوئی تے شیو اوہدے نالے ای سی۔ ابے دو ہفتے پہلاں تاکیں اوہدی ماں اونہوں شیو آکھدی آکھدی اک دم چُپ جیھی کر گئی سی۔ ہُن کوئی وی اوہنوں شیو نہیں سی آکھدا۔ اوہدی ماں جس ویلے شیو کہہ کے واج مار دی سی تے اوہنوں انچ لگدا سی جویں ویہڑے وچ کنیاں ساریاں باڑیاں ہسن لگ پیاں ہوں تے شبانہ اونہاں اُتے حکم چلا رہی ہو ہو۔ پر اج شبانہ دلیز اُتے بیٹھی ہیمرے ویہڑے ویہڑے وچ جبھدی اک ٹکرے ویہڑے دیر دی موجودگی نے گھُسمیلا جیہا چانن کیتا ہو یا سی اپنے توں وچھڑی ہوئی شیو نوں بھال دی پی سی۔ اوہنوں شیو دے ہاۓ اوہدے رو سے تے اوہدیاں ضد اال اڑیاں مُڑمُڑ یاد آوندیاں سن۔ یاداں جیہناں دا کوئی وجود نہیں ہوندا۔ جیہناں نوں تسمیل پھر کے کوں نہیں بھاسکدے۔ یاداں تے پرے کھلوتیاں پنیترے بدل بدل کے جھکائیاں دیندیاں رہندیاں

نیں تے بندہ اپنی بے وسی تے مجبوری دے دکھ جرن توں سوا کچھ وی نہیں کر سکدے۔

شبانہ نے اپنے سرنوں اک زور دا ہلو نا دتا، یاداں دی گنڈھوں پرے سُٹیا اپنے کھلرے ہوئے خیالاں تے گواچی ہوئی روح نوں سُمیٹیا، فیر بڑے گوہ نال یکاں الکیدے آفتاب ول تکیا۔ ایہوں جوان ہوندیاں کئے ورہے لگن گے۔ کس طراں راتوں رات ایہہ اک چانن مینار و انگوں اُسر کے ویہڑے دیاں کندھاں توں اُچا ہو سکدے۔ کس طراں ایہہ میراتے ایس گھردار اکھاں سکدے۔ کس طراں میرے پیوڈے گواچے خاندان دی نشانی بن کے اوہدے ہوں دی گواہی دین جو گا ہو وے گا۔ خوف تے بے یقینی نے آفتاب دے چانن وجود نوں حالتاںیں شبانہ دیاں نظر اس وچ گھسمیلا جیہا کیتا ہو یا سی۔

شبانہ نوں بے یقینی تے بے وسائی دے اُنھے گھوہ وچ اوہدا دا بھر انورا ایس طراں لٹکا گیا سی کہ اتنا نہہ ابھرنا دی اوہدے وچ سکت ای باقی نہیں سی رہی۔ اوہ سوچ دی سی کہ ماں نوں ان جن نہیں سی کرنا چاہیدا۔ اوہنے سارا بیمارتے مکمل حیاتی اک پل وچ ای انورا توں وار دتی سی تے اپنی شیوہ واسطے کجھ وی نہ چھڈ دیا۔ سکوں اوہدے کے کولوں تے اوہدا اپنا آپ وی کھوہ لیا۔ شیوہ تے ہن کدھرے ہے ای نہیں۔ ہن تے بس شبانہ ای رہ گئی اے جیہڑی بے یقینی تے بے وسائی دے اُنھے گنگے کھوہ وچ لکھی پئی اے تے اوہدا نکا ویراہناں ڈھاں توں انجان اے۔ اوہنوں تے اکا پتا نہیں اے کہ اوہدی بھین کیہڑے کھوبے وچ گھب گئی اے۔ نہ اوہ اوہنوں ایس اُنھے گھوہ تے گنگے کھوبے دچوں کڈھن جو گا اے تے نہ ای واج مار کے حوصلہ دین جو گا اے۔ اوہ تے آپ کے ویلے وی کھیڈاں واسطے چن مٹگ سکدے۔ میری حیاتی داتے اوہ آپوں چن اے پر پہلیاں تاریخاں دا چن، چودھویں دا ہوں لئی تے حاٹے بڑیاں ای کالیاں راتاں میری اڈیک دی راہ وچ کھلوتیاں ہو یاں نیں۔ اڈیک دی لائی ای جاسکدی اے۔ تاگھ وی لگ سکدی اے پر ایہہ بے یقینی، ڈر، خوف، آن ڈھیاں رُتاں دا ڈر خوف پر اوہ تے چودھویں دا چن سی۔ انورتے پورے گھردا نکھر یا ہو یا چانن سی، خیر اوہنے اپنے آپ نوں آپ گرہن لالیا۔ اپنا حُسن، اپنی جوانی اپنا جو بن بھریا چانن آپ گوایا۔ اوہنے اپنے آلے دوالے زہری دھوئیں دے کالے بدال اُنچ کھلارے کہ اوہ اپنے سارے وجود سمیت گواچ گیا۔ اپنے سلکھنے لہو وچ زہر ای زہر بھر لیاتے میرے لئی ہنیرے ای ہنیرے، ڈر، خوف، بے یقینی تے لمی جُدائی تے اڈیک ایہہوای مقدارے۔

کڈے سوہنے دن سن، خوشحالی تے ہاٹے ٹوت دی گوڑھی تے سمجھی چھاں و انگوں سارے گھر وچ کھلرے ہوئے سن۔ انور دیاں گلاں مٹھیاں بیماریاں ہاسیاں بھریاں، شان ای وکھری سی اوہنماں دے گھر دی۔ اک دن پتا نہیں کس طراں ظالم پھر اتریا، انور نے ٹھک کر کے باہر بوا کھولیاتے اوہدی زبان و چوں نکلن والے اکھر زخمی سن تے وڈھے نکلے ہوئے۔ کے نوں کچھ وی سمجھنہ آئی۔ شبانہ جران تے ماں پریشان۔ اکھر اس دی وڈھٹک و دھدھی گئی۔ اوہدے چھرے دا چانن تے رنگ سواہ ورگا چکا ہو گیاتے اوں ویلے پتالگا کا انور تے ہیر و کن پیندا اے۔ ماں تے شبانہ دے موہبہوں ہو کا جیہا نکلیا۔ اُتلساہ اُتے تے تھلے داساہ تھلے۔ ماں نے دو ہتھڑی سروچ ماری۔ بھین نے ہتھیئے اُتے رکھ لیا جیہدی محاب تھلے دل دا فانوس زور دو دی ڈولیا۔

دیلیز اُتے بیٹھی شبانہ نے بے دھیانی وچ اپنے مٹھے تے لگے پھٹ دے نشان نوں ہتھ لایا تے زخم جو یں اک دم جاگ پیا ہو وے۔ اوہ سکوں پڑھا کے آئی سی۔ بوہے تیک آن دا کے نوں پتا وی نہ لگا۔ انور زخمی لفظاں نال کچھ کھرہ بھیا سی تے کمرے دیاں شیواں نوں ایہڑ اُو دھرست رہیا سی۔ اوہدا وجود وی اوہدے لفظاں طراں بے لہو گلدا سی۔ بے یقیناً اُو وال ڈول۔

”توں۔۔۔ توں کیوں نہیں سمجھدی ماں، مینوں کئی زبر۔۔۔ زبر دست ضرورت اے پسیاں دی ماں میرے اندر دے سینے وچ، میرے سارے وجود وچ جو کاں اتر آیاں نیں جنی دیرتا نہیں دھوالی ہیر و نہ داڑھواں میریاں رگاں وچ نہیں اترے گا۔ ایہہ جو کاں میری رت دے گھٹ بھر دیاں رہن گیاں۔ میری نس نس وچ چونڈھیاں وڈھدیاں رہن گیاں۔ ماں بچا لے مینوں، اللہ دے واسطے پیے دے مینوں پیسے دے ماں۔“

انور نے اپنے کنڈے کھاں نال ماں دی چادر دے پلے نوں پھڑیا ہو یا سی۔ اوہ اسارا و جودوی گنگ رہیا سی اور چادر نوں زور زور نال ہونے دے رہیا سی تے ماں دی چادر سر توں ڈھلک کے اوہ دے پیراں اُتے ڈگ پی سی۔ ماں نے الماری و چوں اپنا ٹھوا کلڑھیا تے انور نے اوہ ٹھواں کو لوں کھوہ لیا تے پا گلاں والگوں وحشیاں دی طراں ٹوے چوں سارے نوٹ کلڑھیا تے بے واتا دے ٹوہے ول بھج ٹریا۔ اوں ویلے شاباہ بوہے وچ اوہ داراہ ڈکھلوتی۔ پر انور اُتے وحشت سواری۔ اوہ خورے ساریاں رشتیاں دا تقدس دھوئیں وچ گواچکیا سی۔ اوہنے اپنے پورے زور نال شبانہ نوں دھکا دے کے پرے سٹ دیتا تے باہرول نس گیا۔ شبانہ دا سر بُوہے نال ٹکرائے ذخی ہو گیا۔ رت دی پھوار وگی پر شبانہ فیروی انور دے چکھے نس پی۔ اوہ دا کالر پچھوں پھڑ کے کھچیا۔ ”نہیں جان دیاں گی میں تینوں پیسے واپس کر دے ماں نوں، کیوں ڈاکوبن گیا ایں اپنے ای گھرنوں لٹ رہیا ایں۔“ انور نے اوہنوں فیر اک دھکا دتا تے شبانہ پچھے نوں ڈگ پی ماں نے اگانہ و دھکے سانہ لیا۔ پر انور نس گیا سی۔ لہو نال رنگے مٹھے نوں ماں نے اپنی چادر دے پلے نال صاف کر کے ذخیر اُتے پی بخھ دتی۔

ایں توں مگروں انور نوں گھر لئوں کوئی نہ روک سکیا۔ اوہ ہیر و نہ دے نشے وچ ڈبایا گھروڑ داتے سبھ کھونجھ کے لے جاندا۔ شبانہ تے ماں نے آفتاب نوں اپنی جھوٹی وچ لکا لیندیاں۔ کدھرے انور دے مکروہ پر چھویں آفتاب نوں وی گرہن نہ لادیں۔ انور خالی تے بے وادیاں اکھاں نال سبھ نوں تکدیاتے گھرنوں لٹ پٹ کے لے جاندا شبانہ تے ماں نوں بے آسرا تے کمزور ہوں داڑھک دے کے مڑاوس دن ای آؤندہ جس دن فیر اوہنے لٹ مار کر فی ہوندی۔

اخیر گھر اجڑ گیا۔ گھر دا جھانڈ اٹھندا، ماڑا موٹا جیہڑا فیر بچیر اوہ گئنے لئے بے اوہنے ہونجھ کے دھوئیں راہیں اڑا دتے۔ گھر دے نال نال ماں دھی دے پرس تے سوٹ کیس وی خالی ہو گئے۔ ڈکھاں درواں نال اکھاں وچ بے آسی دی ڈھوڑ ڈورتا نہیں کھل گئی۔ ہنچھوں دے پانی نوں خشک کر دیتا۔ جدوں کجھ وی باقی نہ بچیا تے انور نے گھر آؤتا ای جھڈ دتا، اوہ کدھرے نشے بازاں دے ڈیریاں تے ننگی زمین اُتے بن پانی دی مچھی والگوں تر ڈفایا پیرا ہندا تے ایہہ آس لائی رکھدا کہ خورے کوئی پر انا یہیں اوہنوں ہیر و نہ بھرے سکریٹ دا اک آدھ سوٹا لوادیوے پر کون۔ سبھ نوں اپنی اپنی پی ہوئی سی۔ ہر کوئی اپنی سوئی لٹتے آپ ای لکھیا ہو یا سی۔ بے رحم تے بے مردی دے ایہہ موسم اوہ دے ذہن دیاں باریاں و چوں جھا نکدا۔ اوہ واپس گھر پر تن دا سوچدا پر ہن خورے توبہ دے ویلے بیت چکسن۔ گھر جان دی ہمت ہن نہ اوہ دے جھٹے وچ سی نہ روح وچ تے نہ اوہ دیاں اکھاں وچ سی بے جان لاش زمانے دیاں ٹھوکراں وچ تے بے رحم سے دے پیراں تھلے مدھولی ہوئی۔ اوہنے اپنیاں اکھاں بند کر لئیاں ساہ گوا دیتا تے روح خالی کر لئی ہمیش لئی۔

گھر انور دی لاش اپڑی تے شبانہ دیاں اکھاں تے ماں دا دل پاٹ گیا۔ گھروں دو جنازے چکے گئے۔ انور گھروں باہر ہوندی ای تے شہو ماں دے آسرے جیوندی سی۔ انور جیوندی ای تے ماں روز مردی سی۔ اج اوہ مر گیا تے ماں داروز دا مرنا جیونا مک گیا۔ اوہ ایسی موت مریا

جیہڑی مانوں نوں بے موت مار دیندی اے تے بھیناں نوں بے آسرا کر دیندی اے۔

شبانہ گھر دے بوہے دی سر دل تے بیٹھی گواچی ہوئی شیوں نوں بحال دی سی یاں ماں دی اڈیک وچ سی یاں فیرا پنے جوان بھرا دے آون دی آس لا کے بیٹھی سی جیہڑا ظالم نشے دی پھانسی چڑھ گیا سی۔ اوہ بھرا جیہڑا بھرے گھر دار اکھاتے اوہ دے موئے پیو دی نشانی سی۔ کون کیہنوں پچھے کہ شبانہ توں کیہدی آس تے دلیز تے بیٹھی ایں۔ کدی گئے وی مڑ کے آئے نیں۔ اوہ دیاں خالی اکھاں وچ سوائے خوف دے کجھ نہیں سی۔ پر دُور پرے ویڑے دے ہمیرے کونے وچ آفتاب دا گھس میلا چانن ہوئی ہوئی کھنڈا جارہیا سی۔ اوہ دیاں بے جان اکھاں وچ روشنی دی اک لکیرا بھرہی سی۔ ”آفتاب دا چانن“ اوہ دی روح دچوں اک آس بھری اواز بھری۔ ایہہ چانن ای میرا کل اے اوہ دے آلے دوائے کھلڑی بے یقینی تے بے وساہی، ڈرتے خوف دے ہمیر یاں دی تی ہوئی چادر وچوں روشنی دیاں کرناں اوہ دے چہرے اُتے پے رہیاں سن۔ انچ جاپدا سی جویں اوہنے گواچی ہوئی شیوں نوں لھسن دی راہ لجھئی ہووے۔ میرا ویر، میرا آفتاب آون والی بھلک وچ ضرور چمکے گا۔ گھر دے سارے ہمیرے مک جاون گے۔ کوئی موت دا سودا گرا یہد یاں رگاں وچ زہر نہیں اُتار سکے گا۔ میں اوہ ہتھ توڑ دیاں گی جیہڑا ایس آفتاب نوں گھناون دی کوشش کرے گا۔ اوہنے اگانہہ ودھ کے آفتاب نوں اپنی چادر دی بکل وچ لکویا۔ ایہہ گھس میلا چانن چودھویں رات دا چن بننے گا۔ انچ جاپدا سی جویں اوہنے اپنے پورے کل نوں محفوظ کر کے شیوں نوں لھلیا ہووے۔

(غیر مطبوع)

## ڈاکٹر سید اختر حسین اختر

ڈاکٹر سید اختر حسین اختر 3 مئی 1937ء نوں مالاکنڈ ڈویژن دے ضلع دیردی تحصیل اچ دے اک پنڈ کوئی گراں وچ سید برکت علی شاہ ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ مذکولی تعلیم اچ، بٹ خیل مردان تے پشاور توں حاصل کیتی۔ 1954ء وچ میٹرک پاس کرن مگروں نہر دے مچے وچ ملازم ہو گئے۔ 1958ء وچ لاہور آئے۔ بی ائے بیٹی کرن مگروں 1962ء وچ سکول ٹیچر مقرر ہو گئے۔ اسلامیہ ہائی سکول ملتان روڈ دے ہیڈ ماسٹر ہے۔ فیر سیکرڈ ڈہارٹ سکول، ٹمپل روڈ دے پرنسپل رہے۔ جنہوں 1997ء وچ ریٹائر ہوئے۔

اوہناں دیاں انتظامی صلاحیتیں ای اوہناں دیاں تحریریں ای اوہناں بنا دیدیاں نیں۔ آپ دی مادری زبان پشتو اے پر اوہ جدول دے پنجاب وچ آئے پنجابی زبان تے ادب دی سیوا اک اپے تے سچ جذبے نال ایس انداز وچ کیتی کہ اوہ خالص پنجابی ای لگن لگ پئے۔ ایسے جذبے پاروں 1976ء وچ ایم اے پنجابی کیتا تے پنجاب دیاں لوک رسمان، لوک عقیدے تے لوک ڈرامے دے حوالے نال بوجہت اپنی پدھر تے تحقیقی تے علمی کم کیتا۔ ہن نک اوہناں دا شعری مجموعہ ”دل دیاں پیڑیاں“ 1966ء وچ شائع ہو یا۔ ایس توں وکھ ”کھلرے موئی“، ”شری مضموناں دا مجموعہ 1966ء وچ تے ”پنجابی کپویزیشن“، ”شائع ہوئے۔ پنجابی زبان تے ادب دے معیاری رسالے ”لہراں“، راہیں پنجابی زبان دی خدمت کر رہے سن اوہ 2011ء نوں اپنے خالق تحقیقی نال جامے۔

### پنجاب دیاں لوک رسمان

لوک رسمان اصل وچ ساڑی رہتل دیاں ای پیداوار نیں تے کسے وی معاشرے دے اچھے تے بُرے وسیب تے وسینکاں دی امیری یاں غربی داشیشہ وکھان والیاں ہوندیاں نیں۔ ایہہ چنگیاں وی ہوندیاں نیں تے بُریاں وی۔ سادہ وی تے گنجھلدار وی۔ لوکائی تے بھار پان والیاں وی تے اوہناں دا بھار ہولا کرن والیاں وی۔ سماجی حالت نوں خوشنگوار بناں والیاں وی تے ایہنوں تباہ بر باد کرن والیاں وی۔ سگوں انچ آ کھنا چاہیدا اے کہ مجموعی طور تے ملک تے قوم دی اسراری کرن والیاں وی تے بعض حالات وچ ایہنوں گراوٹ دے ڈو گنھے کھڈیاں وچ سُٹن والیاں نیں۔ لوک رسمان بھانویں کوئی قیوں نہیں ہوندیاں پر فیروی ایہہ قنون نالوں ودھ و قعٹ تے اہمیت رکھن والیاں لکھن پڑھن وچ آئیوں بناں ای سینہ بسینہ چلدیاں رہندیاں نیں۔ لوک رسمان ڈنیادے ہر ملک تے ہر خطے وچ ہوندیاں نیں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ مختلف مکاں وچ ایہھاں دیاں شکلاں وکھو وکھو ہون ایہہ رسمان دا اٹوٹ انگ ہوندیاں نیں۔ کئی واری کچھ اصلاح پسند لوک رل کے جے کسے بھیڑی تے مکروہ قسم دی رسم نوں مکانا چاہن وی تے مکانیں سکدے کیوں جے ایہہ رسمان لوکاں وچ ایہیاں رچ مچ گئیاں ہوندیاں نیں کہ ایہناں نوں مکان دا جتن کرن والے نوں پا گل سمجھیا جاندا اے۔ خاص کر کے پنجاب دے واسی تاں صدیاں توں ایہناں نوں نک دامسلہ بنائی پھر دے نیں تے ہر حال وچ ایہناں نوں اپنان تے پورا کرن دی کوشش کر دے رہے نیں۔ جدود تاں کیسی ساڑے پرانے زمانے توں چل دے ایہناں رواجاں نوں پورا نہ کیتا جاوے ساڑی عزت قائم نہیں رہندی۔ نک لٹھ جان دا ڈر ہوندا اے۔ سگوں کئی

وارتائیں ایک نک دی خاطر تن من دھن دی بازی دی لادتی جاندی اے۔ ساڑے ابیتھے عام طورتے شادی ویاہ دیاں رسمائیں بڑیاں دھوم دھر کے نال منایاں جاندیاں نہیں۔ پر ایس دھوم دھر کے دانشہ لتمدیاں ساری قرض لئی ہوئی رقم دیاں سود سے بھاریاں قسطاں اتارن دا مسئلہ پیش آؤندیا اے تاں شادی خانہ آبادی دی تھاں خانہ بربادی واقعیتہ بن جاندی اے۔ جیہڑے بندے دی شادی اُتے قرض لیا گیا ہوندا اے اوس وچارے والیں قرض دی واپسی کر دیاں کر دیاں لک دو ہر اہو جاندیا اے۔ ایسے گیر وچ اوہدی اولاد جوان ہو جاندی اے تے فیر اوہ اپنی اولاد دیاں ویاہ وال شادیاں اُتے اوہ کچھ کردا اے جیہڑا کچھ نک رکھن لئی اوہدے مایپیاں کیتیاں کیتیں۔ تے ایہہ چکر انجے انگلیاں کئی پیڑھیاں تائیں چلدار ہندیا اے۔

لوک رسمائیں دے کچھ نقصان دی نہیں تے کچھ فائدے دی۔ مثال دے طورتے پنجاب وچ ورتن بھاجی نوں خاص اہمیت حاصل اے۔ ایہہ اصل وچ رہتل دالیں دین اے۔ جے ان تیسیں کے دی شادی یا خوشی نمیں دے موقعے اُتے کچھ ورتن آئے اوتنے کل کلاں نوں اوہ تھاڑے کے اجیسے موقعے اُتے تھاڑے نال تھاں توں ودھا دی ورتن گا۔ یعنی تھاڑی دی ہوئی رقم توں کچھ ودھر رقم ای تھاں توں دے کے جاوے گا۔ انچ وکھو کھو موقعیاں اُتے تیسیں لوکاں نوں تھوڑا تھوڑا کر کے جو کچھ دیتا ہوندا اے اوہ اک مٹھا تھاں توں اوہنے ویلے جاندیاں جدیں تیسیں کوئی ویاہ شادی کر دے او۔ اوس خوشی دے موقعے اُتے تیسیں جیہڑا خرچ کرنا اے اوہدا چنگا چوکھا حصہ تھاں توں موڑویں بھاجی راہیں مڑ آؤندیا اے تے انچ تھاڑے اُتے قرض دا بھار ہوا ہو جاندیا اے۔ بعض تھاں توں اُتے ایس نوں ہور بہتر شکل وچ ورتوں وچ لیا جاندیا اے۔ مثال دے طورتے عقیقہ یا ورہے گنڈھ (سالگرہ) دے موقعے اُتے تھاڑی ورتنی ہوئی رقم مڑ آوے گی تے ایس رقم نال تھاڑی کوئی ویلے دی لوڑ پوری ہو جاوے گی۔

انچ پنجاب دیاں لوک رسمائیں وچ معاشرتی لین دین دا معاملہ اے۔ اوہدے وچ عورت نوں خصوصی اہمیت حاصل اے۔ عورت بھانویں دھی ہووے، نونہہ ہووے، ماں یاں بھین ہووے۔ ویاہ شادی یا کسے خوشی دے موقعے اُتے ایہنوں سبھ توں ودھ حصہ ملدیا اے۔ ایہہ شاید ایس لئی کہ ساڑے ابیتھے پتھر ایں دی نسبت دھیاں نوں جائیدا وچ حصہ نہیں ملدیا۔ جے ملدی دی اے تے نہ ہون دے برابر تاں ای ایہہ رسم بنا لی گئی پئی جمن توں لے کے مرن تائیں ایہنوں مایپیاں ولوں کچھ نہ کچھ ملدیا ہوے۔ سکوں ایہدے مرن مگروں وی دوہتریاں نوں نا عکیاں ولوں کچھ نہ کچھ ملدیا ہی رہندیا اے۔ فیزرا خوشی دے موقعیاں اُتے ای نہیں سکوں اوہدے سوہریاں ولوں کے دڈیرے دے چلانا کر جان ویلے وی اوہدے پیکیاں ولوں کچھ نہ کچھ ملدیا اے۔ انچ دیاں ہور وی کئی رسمائیں جیہڑیاں رہتل دیاں کئی مسئلیاں نوں بڑے چج نال حل کر دیاں نہیں تے ایہہ سماں وچ بڑی اپنی تھاں رکھ دیاں نہیں۔ ایہنال رسمائیں نوں تن حصیاں وچ ونڈیا جاسکدیا اے:

(1) خوشی دیاں رسمائیں (2) غمی دیاں رسمائیں (3) عام رہتلی رسمائیں

ایہنوں دے وسیک وی تان طبقیاں وچ ونڈے ہوئے نیں:

- 1۔ اُپچ درجے دے امیر کیر سر ما یہ دارتے جا گیراں والے
- 2۔ وچلے طبقے دے لوگ
- 3۔ یٹھلا تے غریب طبقہ

---

اپچے طبقے دے لوکی تاں ایہہ رسمائیں جو ج کے مناندے ای نیں پروچکار لے تے یہٹھلے طبقے دے لوکی وی ایہناں رسمائیں رواجاں نون بھان وچ کوئی کسر نہیں چھڈ دے۔ ایس واسطے ایہہ رسمائیں اصل وچ عک دا مسئلہ بنیاں ہویاں نیں تے جو یہیں جی جان دے اوپری نک تے آخر ساریاں دے موہنہ اُتے لگا ہویا اے۔ ایس کر کے کیہ غریب تے کیہ امیر، ایہدی سنبھال نوں ساریاں نے اپنادین ایمان بنالیا اے تے ایہناں رسمائیں دے جال وچ سارے دے سارے انج جکڑے پئے نیں۔ پی ایہناں توں خلاصی مشکل ای نہیں گوں ناممکن جیہی نظر آؤندی اے۔ جیہڑا ایہناں توں چھکارے دا سوچے اوہنوں پاگل تے کنجوں سمجھیا جاندا اے۔ ایہہ رسمائیں وی لوک عقیدیاں واگنگ اوس رلے ملے سماج دی پیداوار نیں جس وچ ہندو، مسلمان، سکھ تے عیسائی اکٹھر ہندے سن تے نال نال رہن والیاں دا اک دُوبے اُتے اثر پیٹاں اک قدرتی امر اے۔ ایس لئی ایس رلی ملی رہتل دی پیداوار ایہہ رسمائیں کپیاں پیدیاں نیں کہ پاکستان بنن مگروں وی ایہہ اوسے ای آہر نال بھائیاں جارہیاں نیں جس آہر نال ایہہ پاکستان بنن توں پہلاں رلے ملے سماج وچ بھائیاں جاندیاں سن۔

# حصہ نظم

## شاعر اں دے تعارفی نوٹ

جیہناں شاعر اں دے تعارفی نوٹ گیا رہویں جماعت دی کتاب وچ موجود نیں او ہناں شاعر اں دے تعارفی نوٹ ایس حصے وچ شامل نہیں کیتے گئے۔

### حصہ نظم کے مأخذ

بیشمندر	12۔ گلزارک :	سیف الملک: میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ / مرتبہ اقبال صلاح الدین
اقبال صلاح الدین	13۔ باروی سار:	راقب قصویر
روف شیخ	14۔ شکر دوپہر:	مرتبہ محمد آصف خاں۔
سلیم کا شر	15۔ سرگھی داتارا:	ڈاکٹر مولوہن سنگھ دیوان
ڈاکٹر شید انور	16۔ یاداں :	مرتبہ سلطان الطاف علی
ٹیکھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ:	17۔ توں وی چن اچھاں کوئی:	کافیاں ٹیکھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ:
مرتبہ شریف صابر	18۔ اکھیاں دے پرچھاویں:	ہیردار شاہ رحمۃ اللہ علیہ:
علی محمد ملوك	19۔ مور مچلد یاں سوچاں:	دیوان فرید رحمۃ اللہ علیہ:
استاد کرم امترسی	20۔ تنے داروگ :	کرم پھلوڑی:
فیروز دین شرف	21۔ جاوید نامہ دا پنجابی ترجمہ:	سنہری کلیاں :
علامہ یعقوب انور	22۔ دیوان غالب دا منظوم ترجمہ:	شریف کنجایی :
اسیر عابد		چن دی کھاری :

## مولوی لطف علی بہاولپوری

مولوی لطف علی مatan وچ 1714/1716ء نوں پیدا ہوئے۔ پر آپ دی حیاتی دا اک وڈا عرصہ ریاست بہاولپور وچ گزریا جس پاروں آپ مولوی لطف علی بہاولپوری مشہور ہو گئے۔ آپ حضرت بہاؤ الدین زکریا ماتانی دے مریدس۔ آپ اسی (80) سال دی عمر وچ 1794ء نوں وفات پا گئے۔ آپ دامزدار میومبارک وچ اے۔

آپ دی مشہور تصنیف ”سیفیل نامہ“ (مثنوی سیف الملوك) اے جیہڑی عبدالغفور قریشی ہوراں دے مطابق پہلی واری کاپور (بھارت) وچوں 1879ء نوں شائع ہوئی۔ ایہہ مثنوی جنوبی ایشیا وچ پہلی واری دکنی زبان وچ ملاؤں غوامی نے ترجمہ کر کے شائع کرائی تے پنجابی وچ ایہہ شرف مولوی لطف علی ہوراں نوں حاصل ہو یا۔

آپ نوں بچپن توں ای شاعری داشوق سی۔ شاعری وچ علی حیدر ملتانی رحمۃ اللہ علیہ نوں اپنا استاد بنایا۔ آپ نے اعلیٰ تعلیم مولوی نور محمد ہوراں دے مرے توں حاصل کیتی تے زدھانی تربیت اپنے مرشد پاک تے استاد محترم دووال کولوں مکمل کیتی۔ سیف الملوك (سیفیل نامہ) توں وکھوی آپ نے شاعری کیتی۔ خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ آپ دے فکر تھن دے بڑے قدر دان سن۔ آپ نے ایسی مثنوی وچ صرف داستان بیان کیتی اے۔ عربی تے فارسی دے اکھروی ورتے نیں۔ سراپا نگاری تے مظہر نگاری دے حوالے نال آپ دا ذور بیان و پکھن تے پڑھن نال تعلق رکھدے اے۔

### حمد باری تعالیٰ

جُل جہاں مکان اُتے تھیا روشن ٹور خدائی  
کُن فیکون کنوں جیں قادر، پنا جہاں بنائی  
شہد ہے اُوں واحد تے دُھر توڑ کنوں بکڑائی  
تھمھیں باجھ کھڑا ایس مُحکم گنبد صاف سائی  
بُت آدم دا خلقیں خاکوں، ڈے زینت زیبائی  
راحت رُوح رلائیں تِس وچ کر حکمت دانای  
طلعت ہر مخلوق مصوّر رنگاں رنگ رنگائی  
کہ چہرہ شب رنگ ڈستیجے کہ جلوہ سیماں

---

بکڈیاں گوں بادشاہی بخشی بکڈیاں شہر گدائی  
بکڈیاں گوں گرلاندیں گزرے بکڈیاں غرض نہ کائی  
بکڈے نقش نگار و پکھن ہک کرن حصول صفائی  
بکڈے مرد قیاس فکر دے ساتھ عقل ہمراۓ  
بکڈیاں تے آسان کئیں چا، جان گندن تلخائی  
بکڈیاں دی تلخائی توں وہ جان لباس تے آئی

سیفیل نامہ (مثنوی سیف الملوك)

## راقب قصوری

راقب قصوری 1883ء نوں قصور وچ پیدا ہوئے۔ آپ نے قصور وچ اپنی تعلیم مکمل کیتی۔ سرہند وچ قیام دے ڈوران نبی آخر الزماں صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نال محبت، چاہت تے عقیدت دے جنبدے، اک خاص لگاؤ دے تھت جاگے۔ ایہہ اوہ مقام سی جتھے آکے راقب قصوری ہو راں نے اپنے آقادی مرح مبارک نوں ای اپنی حیاتی وامقصد بنالیا۔ آپ جون 1936ء نوں وفات پا گئے۔

پنجابی شاعری دی روایت وچ اوہ اک رجحان ساز شاعر دی حیثیت اختیار کر گئے کیوں جے اوہناں توں پہلاں عام طور تے پنجابی شاعر مشتویاں، جنگ نامیاں، واراں تے قصیاں وغیرہ دے ملھ وچ حمد، نعمت تے منقبت وغیرہ برکت تے عقیدت پاروں درج کر دے سن۔ راقب نے پہلی واری نعمت نوں اک وکھری صنف سخن دے طور تے اختیار کر کے کئی نعمتیہ جھوئے پیش کیتے۔ جہناں وچ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی حضوری، مولا دی منظوری، مدینے پاک دی کستوری، نبی پاک دی دُوری، روشنے پاک دی چوری، دیوان راقب تے راقب قصوری دیاں نعمتیں (جمع و تدوین ڈاکٹر شہباز ملک) خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔

راقب قصوری دیاں نعمتیں وچ حضور اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے روضہ مبارک اُتے حاضری دی خواہش بڑی مچلدی اے۔ اوہ ہر ویلے مدینے دی حضوری واسطے تزلف دے رہندے سن تے ایہہ کیفیت اوہناں دی اک اک نعمت وچ بھری ہوئی اے۔

### نعمت

یا محمد یا محمد آکھدی کر پھیریاں!  
تیری بندی چنگی مندی در ترے دی چیریاں  
برہوں جلیاں لامائیاں ، گلیاں گلیاں کوکدی  
بوہڑ سائیاں ، کھیاں سائیاں ، سانوں لوڑاں تیریاں  
ٹوں پیارا ، ٹوں دلارا ٹوں سہارا خلق دا  
سینے لائیں ، ہن کداں عرضان غرضان میریاں  
نجھ نہ جمدی ، پٹلی غم دی گنجھ نہ کم دی کاج دی  
لائیاں لیکاں سبھ شریکاں نہت اڈیکاں تیریاں  
نہت میں روگی ، روگاں جوگی ، عمر بھوگی روندڑی  
موئی ملکی ملکھ دی بھلکھی ، ہن کہیاں نیں دیریاں  
تیری گولی، کد میں بولی ، جان گھوولی صدقۂ  
جا نہ چھڈ کے ، جھوولی اڈ کے مٹاں کر دی تیریاں  
خاک چھانی ، میں نمانی میرا راقب ہے گواہ  
آوے سائیاں ہور ڈھائیاں میں تے سبھے ڈھیریاں

(راقب قصوری دیاں نعمتیں)

## بول فرید رحمۃ اللہ علیہ

(بابا فرید الدین گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ)

فریدا روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھگھ  
جیہناں کھادی چوپڑی گھنے سہن گے دکھ

فریدا چار گوائیاں ہندھ کے چار گوائیں سم  
لیکھا رب منگیا توں آیوں کیہڑے کم

بڈھا ہویا شخ فریدا کشمن گلی دیہہ  
جے سو ورہیاں جیونا بھی تن ہوئی کھیہ

فریدا کوٹھے منڈپ ماریاں اساریندے بھی گئے  
کوڑا سودا کر گئے گوریں آء پے

فریدا خالق خلق میں خلق وے رب ماغہہ  
مندا کس نوں آکھیے جاں تس بن کوئی ناگہہ

فریدا میں جانیا دکھ مجھ کوں دکھ سجا ایہہ جگ  
اپے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ

(آکھیا بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ نے)

## کافیاں

(شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ)

مائے نی میں کہوں آکھاں درد و چھوڑے دا حال  
ڈھواں ڈھکھے میرے مرشد والا جاں پھولاس تاں لال  
سولاس مار دیوانی کیتا برھوں پیا ساٹے خیال  
آکھاں دی روئی سولاس دا سامن آہیں دا بال بال  
جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیزی اجے نہ پائیو لال  
کہے حسین فقیر ناما شوہ ملے تاں تھیواں نہال



ماہی ماہی گوکدی میں آپے راجھن ہوئی  
راجھن راجھن مینوں سبھ کوئی آکھو ہیر نہ آکھو کوئی  
جس شوہ ٹوں میں ڈھونڈ دی لدھا شوہ سوئی  
کہے حسین سادھاں دے ملیاں نکل بھل گیوئی



(کافیاں مادھولال حسین رحمۃ اللہ علیہ)

## ابیات

(سلطان باہر حمد اللہ علیہ)

الف: ایہہ تن میرا چشمہ ہووے تے میں مرشد ویکھ نہ رجّاں ہو  
لُوں لُوں دے مُدھ لکھ چشمائ ہک کھولائ ہک گجاں ہو  
اتنیاں ڈھیاں صبر نہ آوے ہور کتے ول بھجتاں ہو  
مرشد دا دیدار ہے باہو مینوں لکھ کروڑاں تجّاں ہو

پ: پیر میلیاں جے پڑ نہ جاوے اس نُوں پیر کیہ دھرنا ہو  
مرشد میلیاں ارشاد نہ من نُوں اوہ مرشد کیہ کرنا ہو  
جس ہادی کولوں ہدایت ناہیں اوہ ہادی کیہ پھرنا ہو  
جے سر دیتاں حق حاصل ہووے باہو اس مولوں کیہ ڈرنا ہو

ک: کلے لکھ کروڑاں تارے ولی کیتے سے راہیں ہو  
کلے نال بُجھائے دوزخ جتھے اگ بلے ازگاہیں ہو  
کلے نال بہشیں جانا جتھے بت سخ صباھیں ہو  
کلے چھی کوئی نہ نعمت باہو اندر دوہیں سرائیں ہو

(ابیات باہر حمد اللہ علیہ)

## کافی

(سید بُلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ)

کت گڑے نہ وہ گڑے  
چھلی لاه بھڑو لے گھٹ گڑے  
ماں پیو تیرے گندھیں پایاں  
اجے نہ تیوں سُرتاں آیاں  
دن تھوڑے تے چا مکایاں  
نہ آسیں پیکے وہ گڑے  
کت گڑے ، نہ وہ گڑے  
بے داج وہونی جاویں گی !!  
تاں کے بھلی نہ بھاویں گی!  
توں شوہ نوں کیوں رجھاویں گی!  
کجھ لے فقیراں دی مت گڑے  
کت گڑے ، نہ وہ گڑے  
تیرے نال دیاں داج رنگائے نی  
اوہناں سوہے سالو پائے نی  
توں پیر اُٹھے کیوں چائے نی  
جا اوٹھے لکسی تت گڑے  
کت گڑے ، نہ وہ گڑے  
شوہ بُلھیا! گھر اپنے آوے  
چُورا بیڑا تدے سہاوے  
گن ہوئی تاں گلے لگاوے  
نہیں روئیں نینیں رت کڑے  
کت گڑے ، نہ وہ گڑے

(کافیاں بُلھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ)

## مقولہ شاعر

(سیدوارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ)

بھائیاں باجھ نہ مجلساں سوہندياں نی اتے بھائیاں باجھ بہار ناہیں  
بھائی مرن تے پوندیاں بھج بانہاں بنان بھائیاں پر ہے پروار ناہیں

گئے غرتے وقت پھر نہیں مردے، گئے کرم تے بھاگ نہ آؤندے نی  
گئی گل زبان تھیں تیر چھٹا گئے روح قلبوت نہ آؤندے نی

صلح کیتیاں فتح بے ہتھ آوے کمر جنگ تے مول نہ گسیئے نی  
تیرے درد دا سبھ علاج مُتھے وارث شاہ نوں ویدنا دیئے نی

بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے ایویں جیوڑا لوک ولاؤندا ای  
اک باز تھوں کاںوں نے کونج کھوہی ویکھاں چپ ہے کہ گرلاوندا اے

کئی بول گئے شاخ عمر دی تے ایتھے آہنا کسے نہ پایا ای  
کئی حکم تے ظلم کا چلے، نال کے نہ ساتھ لدایا ای

(ہیروارث شاہ رحمۃ اللہ علیہ)

## کلام

(میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہ)

سدا نہ رسد بازاریں وکھی سدا نہ رونق شہراں  
 سدا نہ موچ جوانی والی سدا نہ ندیں لہراں  
 سدا نہ لاث چراغاں والی سدا نہ سوز پنگاں  
 سدا اڈاراں نال قطاراں رہسن کد کلنگاں  
 سدا نہیں ہتھ مہندی رتے سدا نہ چھنکن ونگاں  
 سدا نہ چھوپے پا محمد ۃل مل بہن سنگاں

حسن مہمان نہیں گھر باری کیہ اُسدا فرمانا  
 راتیں لختا آن سُتوئی، فجری کوچ بلانا  
 سگ دے ساتھی لدی جاندے اسال بھی ساتھ لدا  
 ہتھ نہ آوے پھیر محمد جاں ایہہ وقت وہاں

سدا نہیں مرغایاں بہنا، سدا نہیں سر پانی  
 سدا نہ سیاں سیس گندوان سدا نہ سرفی لانی  
 لکھ وار بہار حُسن دی خاکو وچ سہانی  
 لا پریت محمد جس تھیں جگ وچ رہے کہانی

مگر شکاری کرے تیاری بار چیندیا ہرنا  
 جو چڑھیا اس ڈھینا اوڑک جو جمیا اس مرنا  
 لوئی لوئی بھر لے گڑیے ہے بندھ بھانڈا بھرنا  
 شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا

(سیف الملوك)

## کافی

(خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ)

کوئی محرم راز نہ ملدا  
سارا نگ نموز ونجاں  
ہمتوں اُلٹا عالم کھلدا

کیا حال سنواں دل دا  
مُوبہہ دھوڑ مٹی سر پاں  
کوئی پچھن نہ ویڑے آیم

ترپھاوے تے غم کھاوے  
ایہو طور تیڈے بیدل دا

دل یار کئے کڑاوے  
دکھ پاوے ، سوں نبھاوے

جھاں پینڈے سخت اڑانگے  
ہے پندھ بہوں مشکل دا

دل پریم نگر ڈوں تاگھے  
نہ راہ فرید نہ لاغھے

(دیوان فرید رحمۃ اللہ علیہ)

## استاد کرم امرتسری

کرم امرتسری دا پورا ناں کرم دین تے تخلص کرم سی۔ آپ امرتسر دے اک راجپوت گھرانے وچ میاں فضل دین دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دا خاندان پشینے تے ریشم دریائی کپڑے دی تجارت کردا سی۔ کرم ہوراں نے صرف مسجد و حرمی تعلیم حاصل کیتی، آپ نے سید امیر علی (شاہی قاضی) دی شاگردی اختیار کر کے شعرو شاعری دا سلسلہ شروع کر دیتا۔ امرتسر دے نور شاہ جنتی سائیں دے تکیہ وچ کرم ہوراں دا شعری ذوق پروان چڑھیا۔ قیام پاکستان توں بعد لا ہور آکے آباد ہو گئے تے اسی 12 جنوری 1959ء نو 106 ور ہیاں دی عمر وچ انتقال کیتا۔ اوہناں نے ساری حیاتی ویاہ ہیں کیتا۔

استاد کرم امرتسری دے شعر علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ بڑے ذوق شوق نال سن دے ہوندے سن تے اودہ بابو کرم ہوراں نوں پنجابی دا غالب آکھدے سن، پہلے اردو شاعری کر دے سن پر آغا حشر دے کہن تے پنجابی شاعری شروع کیتی۔ کرم ہوراں دا پہلا مجموعہ کلام ”گلدستہ کرم“ 1927ء نوں شائع ہو یا سی۔ جس نوں بعد وچ اوہناں دے بھانجے میجر عبد الکریم ہوراں نے ”کرم پھلوڑی“ دے حوالے نال 1965ء وچ شائع کیتا۔ ایسے طراں ایہناں نے استاد کرم دی شاعری تے شخصیت اُتے اک سونتی کتاب ”مکریم کرم“ 1987ء وچ شائع کیتی۔ استاد کرم نے زیادہ تہبیت، چو مصیرے (چو بر گے) لکھے۔ جیہناں وچ اوہناں نے اخلاق، تقوف، سرمی، طہر، قومی رنگ دی شاعری کیتی۔ اوہناں دے کلام وچ بڑا سوتے درد وی موجودا۔

## چوبر گے

نہیں سفر سامان درست کیتا کیہ کراں گا خاک وچ ڑلیا میں  
جی چاہوندا اے پاڑ کے پھوک ساں تینوں کیہ کرا گا خالی پکیا میں  
فرصت ہوندی تے کجھ بنا لیندا، تھوڑے وچ کیہ کردا جھلیا میں  
جذ میں آیا تے کرم اذان ہوئی ہو گئی نماز تے چلیا میں  
زیر دار منصور نوں آکھیا میں، سن لے گل ایہہ ہے سن لین والی  
کردوں درس مسجد یا محراب منبر تیری گل نہیں سی دُنیا سہن والی  
کاہنوں ”حق“ پھپٹ کے رکھ دا میں، نہ تے میں نہ دنیا ہے رہن والی  
کرم منبر تے کس طراں آکھ دا میں، جیہڑی گل سی دار تے کہن والی  
ایسے سخت سیاہ سن عمل میرے، کہ میں ٹھکراں تھیں پانچال ہوندا  
پُر زے پُر زے کر چھڈ دے لوک مینوں، جُدا جُدا میرا وال وال ہوندا  
پتھر بُر دے وانگ منصور مینوں، گریبان دامن میرا لال ہوندا  
جے نہ رب دی ذات رحیم ہوندی، کرم ویکھدوں کیہ تیرا حال ہوندا

(کرم پھلوڑی)

## علامہ یعقوب انور

علامہ یعقوب انور اصل نام غلام یعقوب تے قلمی نام یعقوب انوری۔ میانوالی وچ 1915ء نوں اپنے دیلے دے مشہور شاعر بابو عبدالخنی وقادے گھر پیدا ہوئے۔ میٹر کمکت تک تعلیم گوراںوالہ تے بی اے گورنمنٹ کالج لاہور توں پاس کیتا بعد وچ یونیورسٹی لاء کالج توں ایل ایل بی دا امتحان پاس کیتا تے فیر پنجاب حکومت دے مکھے ایکسائز اینڈ ٹکسیشن وچ ملازم ہو گئے۔ بعد وچ ملازمت توں فارغ ہو کے لاہور ہائی کورٹ وچ ایڈ وکیٹ دی حیثیت نال پریکٹش شروع کر دتی۔ علامہ یعقوب انور ہوریں 21 جنوری 1974ء نوں گوراںوالہ وچ وفات پا گئے۔

علامہ یعقوب انور نے انگریزی اردو تے پنجابی وچ شاعری کیتی۔ اوہ اک چنگے نثر نگار وی سوئچنگی وچ اوہناں دیاں غزلاء دا مجموعہ ”چن دی کھاری“ شائع ہویا اے۔ پنجابی دے کئی صوفی شاعر اع مثلاً شاہ حسین رحمۃ اللہ علیہ لاہوری، حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ تے ٹیکھے شاہ رحمۃ اللہ علیہ دے منتخب کلام دا انگریزی نظم وچ ترجمہ دی کیتا اے۔ اک طویل نظم ”رانی دیس پنجاب دی“ دی تخلیق کیتی۔ علامہ یعقوب انور دا اک ہور سچا کارنامہ پنجابی صفات تے پنجابی اوزان دے عنوان نال ”بول تے تول“ اے۔

یعقوب انور نے نویں پنجابی غزل وچ کمال حاصل کیتا اے۔ زبان غالص پنجابی محاورے والی ورتی اے۔ اوہناں دے مضمون وی نویں تے نویکلے نیں۔ آپ نے پہلی واری پنجابی غزل وچ پنجاب دی وابی بیجی، فصلان، رکھاں تے رُتاں دے حوالے نال تشبیہاں تے استعارے ورتے نیں۔

## غزل

چکی دلیاں دی جدود کلڈھ دی اے گالے رات نوں  
سو وہم پھر دے نیں مرے آل دوالے رات نوں  
اکلاییاں دے ہنیر وچ ایس دل نوں چھڈ کے کلیاں  
فجراں دا چانن وی سجن لے جاندے نالے رات نوں  
سجنان دے کھلے وانگ میتھوں رات ڑٹھی جاوندی  
کیہ ایہدے کئیں ویریاں پائے نیں والے رات نوں  
اچ کون دتے کھول کے انور کہیدے لئی جاگ دا  
یا بتاں والے جاگدے یا اللہ والے رات نوں

(چن دی کھاری)

## بُشیر منذر

بُشیر احمد اصل ناں اے تے تخلص منذری۔ گجرات وچ 3 جنوری 1925ء نوں ملک حسن محمد دے گھر پیدا ہوئے۔ زمیندار ہائی سکول توں میٹرک تے زمیندار ڈگری کالج توں بی اے دا امتحان پاس کیتا۔ روزگار دے سلسلے وچ 1954ء نوں لاہور آکے پنجاب حکومت دے محکمہ بحالیات وچ ملازم ہو گئے۔ ایتحھے آکے اوہناں نے اوری ایٹھل کالج توں پہلاں ایم اے اردو کیتا تے بعد وچ ایم اے پنجابی وی کر لیا۔ سرکاری ملازمت نوں چھڈ کے اوہناں نے 1956ء وچ کتبہ دی اشاعت دا ادارہ کتبہ بیناقائم کیتا اپنا پریس لالیا۔ ایہدے نال نال علمی تے ادبی سرگرمیاں وچ حصہ لے یا شروع کر دیا جیہڑا اوقات تک قائم رہیا۔ بُشیر منذر 1990ء نوں اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

بُشیر منذر پہلاں صرف اردو وچ شاعری کر دے سن پر بعد وچ پنجابی شاعری شروع کیتی، اوہناں دیاں نظماء دا پہلا مجموعہ ”کلارکٹ“ 1969ء نوں شائع ہو یا۔ تے ”المحلہ باوے دا“ دے عنوان پڑھاں اک مجموعہ 1979ء وچ شائع ہو یا۔ ایسی مجموعے اُتے اوہناں نوں کئی انعام تے ایوارڈوی ملے۔

بُشیر منذر ہوراں دیاں پنجابی نظماء دی زبان تے اسلوب اک عجیب طراں دی سادگی دانموہ پیش کر دے نیں۔ پنڈاں دے وسیکاں دے مسلیاں نوں بڑے ڈو گھنے جذبیاں نال بیان کر دے نیں۔ اوہناں نے عام طور تے کمی نظم آکھی اے۔ بُشیر منذر دا اک ہور فنی وصف ایہہ اے کہ لفظاں توں گھٹ توں گھٹ ورتدے نیں پر اوہناں وچ توں وڈے وڈے معنی اخذ کر دے نیں۔

## کلارکٹ

بھاں بھاں کر دی جوہ میرے دی

جیون بڑا کو لا

چار چو فیرے ڈو گھار بیتا

میں وچ کلم کلا

ساوے پیلے میرے پتھر

موٹے پتھے ڈاہلے

لمسلمیاں لغڑاں اُتے

بولن کاں مونہہ کا لے

آون جھکھڑ جاون جھکھڑ

---

تھاں توں ذرا نہ بیاں

لوہندیاں دُھپاں مارو پا لے

اپنی جاں تے جھٹاں

چھاں نوں کوئی چھاں نہ جانے

پھُل نوں پھُل نہ سمجھے

اوہ جیون کیے جیون جس دا

کوئی مل نہ سمجھے

(کلارک)

## اقبال صلاح الدین

اقبال صلاح الدین 28 اکتوبر 1933ء نوں ضلع اوکاڑا دے اک پنڈ قلعہ نور وچ حکیم چوہدری فتح الدین دے گھر پیدا ہوئے۔ گورنمنٹ ہائی سکول اوکاڑا توں دسویں کر کے لا ہو ر آگئے۔ 1965ء نوں فارسی فاضل تے بی اے دے امتحان پاس کیتے۔ 1966ء وچ ایم اے، ایم او ایل (فارسی) اوری ایٹھل کالج لا ہو توں تے 1967ء وچ ایم اے اردو، 1968ء وچ پنجابی فاضل دا امتحان پاس کیتا، کجھ چڑاوری ایٹھل کالج وچ ریسرچ سکالر ہے۔ ساری حیاتی تصنیف، تالیف، تدوین تے تحقیق نوں ای اپنا مقصود جانیا۔ 13 دسمبر 2005ء نوں اپنے ماں ک حقیقی نال جا ملے۔

اقبال صلاح الدین آگو یلے اک اپنے محقق، سچے نقاد، نویکلے شاعر، اعلیٰ کہانی کارسن۔ لا ہو دے قیام دے دوران اوہ کچھ چر ماہنامہ لہرائے دے مدیری رہے۔ 1968ء وچ اوہ رائل ایشیا نک سوسائٹی دے فیلو پنچے گئے تے 1970ء وچ انجمن ترقی اردو لوں اوہناں نوں سند اعتراف تے نشان سپاس ملیا۔

فارسی، اردو تے پنجابی دیاں لگ 35 کتاباں دے مصنف، مؤلف تے مرتب نیں۔ فارسی وچ امیر خسرو رحمۃ اللہ علیہ اُتھ تحقیق کم کیتا تے تاریخ پنجاب، حدیث آشنا (تفقیہ مجموعہ کلام) تے پنجابی وچ "لعلہ دی پنڈ"، "شی نامہ بارڈی سار" (مجموعہ کلام)، "کلر کنٹی یاں" (شاعری) "کونج کہانی" (کہانیاں)، "سیف الملوك"، "حسن القصص"، "فہرست مقالات" کرب قبیلہ (طویل نظم) خاص طور تے اہم نیں۔ اوہناں دی پنجابی شاعری وچ بھی باروے وسیں کاں دے ڈکھ دتے باروے مخصوص لمحے نے ہوروی اثر انگیز بنادیتا ہے۔

سکے پاتر

سکے پاتر

عیب درختاں

پک ہونا کھاون

بھوئیں دے اُتھ ڈھیندے جاون

خاک ساون عیباں پاک سداون

میرے وی لکھ پاتر سکے

عیباں نال پُتھے

سوہلونے کھاون

ہتھوں پکے پیر جمادن

نہ ایہہ خاک سماون

نہ ایہہ پاک سداون

مژوی میں سونے داسونا

کھوٹ نہ ماسا

سچا ستر رواسا

کیہا ہاسا۔۔

(باردی سار)

## روف شخ

روف شخ 14 اگست 1934ء نوں حافظ آباد ضلع گوجرانوالہ وچ شخ محمد شریف دے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک کرن توں بعد اوہ اپنے جدی پُشتی لوہے دے کاروبار وچ مصروف ہو گئے۔ پر کاروبار دے نال نال اوہناں نے تعلیم و اسلام جاری رکھیا۔ چنانچہ پنجابی فاصل کرن توں بعد اوہناں نے پہلے ایف اے تے فیربی اے دامتحان پاس کیتا۔

اوہناں نے 1964ء دے دوران پنجابی شاعری دے میدان وچ قدم رکھیا۔ اوہ پاکستان رائٹر گلڈ لاہور ریجن دے سیکرٹری وی پختے گئے۔ ایہدے نال نال اوہناں نے اپنا اک وکھرائی تے ادبی ادارہ پنجاب رنگ قائم کیتا جیہدے اوہ چیزیں سن۔  
روف شخ دے شعری مجموعاں وچ 'اٹاں' (تومی نظماء)، 'بلدا شہر' (غزلاء)، 'چپ دا زہر' (غزلاء)، 'کرناں' (نظماء، غزلاء تے گیت) تے 'شکر دوپہر' (غزلاء) شامل نیں۔

روف شخ نے اپنی غزل وچ جدید عہد دے جدید مضموناں تے موضوعاں نوں سمودتا۔ اوہناں نے ان دے عہد دے انسان دے ذہنی تے قلبی کرب دے ذریعے پنجابی غزل نوں اک نواں طرز احساس عطا کیتا۔ 21 جولائی 2000ء نوں اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

## غزل

اوہدوں تک سراں تے خوف ہمیریاں گھلیاں رہن گیاں  
انساناں نوں جد تک اپنیاں قدر اس گھلیاں رہن گیاں  
کرتاں کو چر اکھیاں اگے گوڑھ ہمیرے نچن گے  
کرتاں کو چر سوچاں دے وچ زہراں گھلیاں رہن گیاں  
ایس پاسے بے ویہتا پانی سڑکاں روڑھ لے جاوے گا  
اوہ پاسے شک نہراں دے موٹہہ تکدیاں پلیاں رہن گیاں  
دھرتی اُتے نقش رہن گے گزرن والے دیلے دے  
پانی بھانویں شک جاوے گا تندراں پھلیاں رہن گیاں  
جنگل دا قون بنے گا ایسراں قسمت شہراں دی  
چھویاں دی چھاں بیٹھاں علم کتاباں ٹھلیاں رہن گیاں  
سوہرے گھر وچ کوئی بنے گی صورت روف وسیبے دی  
پیکیاں دے گھر جے نہ گڑیاں ڑلیاں کھلیاں رہن گیاں

(شکر دوپہر)

## سلیم کا شر

سلیم کا شر اکتوبر 1934ء نوں لاہور وچ جناب محمد دین بٹ دے گھر پیدا ہوئے۔ بی اے تک تعلیم حاصل کرن توں بعد اوہ نیشنل بنک آف پاکستان وچ ملازم ہو گئے۔ 1993ء نوں اک چنگ تے اہم عہدے توں ریٹائر ہو گئے۔ اونہاں تخلیقی سرگرمیاں وچ رُنچھر ہندے نیں۔ سلیم کا شر نے تعلیم دے دوران ای شعر آکھنے شروع کرتے سن۔ اونہاں دے گیت چھٹی ای ریڈیو، ٹیلی ویژن تے فلمز اندر گوچن لگ پئے۔ سلیم کا شر نے غزل، نظم تے گیتاں وچ روایت تے جدیدیت نوں اک مک کر دیتا۔ اونہاں دی شاعری وچ پنجاب تے اوہدے وسیبے دے نال نال پنجاب دے وسیںکاں دا دل وی دھڑکدا اے۔

سلیم کا شر دا کلام تباہ چھانواں (نظمان)، سرگی داتارا (غزلان)، ہوادی سولی (نظمان) تے درداں دا کھڑیا موتیا (غزلان) دے سرناویاں نال چھپ چکیا اے۔ ہوادی سولی تے اونہاں نوں اکادمی ادبیات پاکستان ولوں انعام وی مل چکیا اے۔ اونہاں دی شاعری ساڑے اج دے سے دے انسان تے اوہدی حیاتی دیاں خوشیاں غمیاں دی شاعری اے۔ اپنی غزل وچ اونہاں نے تمثیل گوئی کو لوں کم لیا اے۔ اونہاں نے کدی وی اپنے فن نوں فکر اتے تے فکر نوں اپنے فن اتے غلبہ حاصل کرن دی اجازت نہیں دی۔ زبان دی چاشنی سلیم کا شر دی شاعری نوں ہورنکھارتے سنوار دیندی اے۔

## غزل

اپنے گھر دی سچلوڑی وچ ہنجواں دے پھُل لا کے وکیہ  
رنگاں تے مہکاں دی دنیا موتیاں نال سجا کے وکیہ  
مئی اتے بیٹھیاں ہویاں بندے نکے لگدے نیں  
اپنا آپ پچھانن دے لئی میرے نیڑے آکے وکیہ  
روڑے کھا کے پھُل وندن وچ کئی لذت ہوندی اے  
میرے وانگوں سنگھنے رُکھ دا کدی تے روپ وٹا کے وکیہ  
دو جیاں نوں نت منڈڑا کہنا مرداں دا دستور نہیں  
اپنیاں عملاء دی کھاری نوں اپنے سرتے چاء کے وکیہ  
بوٹا لایئے تے مُڑا اوہدی سیوا وچ ای میوہ اے  
ہور وی راکھی کراوے کمليا ہور وی رت پیا کے وکیہ  
مُوہہہ دا چتاں کوڑا وال میں دل دا اوناں مٹھا وال  
فرصت ہووی تے میرے ول پیار دا ہتھ ودھا کے وکیہ  
اکو مُٹھرے بول تے کاشر ساری عمران کیا اے  
قصت ساتھ دوے بجے تیرا نواں بھلکھلا پا کے وکیہ

(سرگھی داتارا)

## ڈاکٹر شیدا نور

ڈاکٹر شیدا نور 7 ستمبر 1923ء نو شہرہ پتوں صلح امر ترویج پیدا ہوئے۔ والداناں میاں کرم دین سندھوی۔ قیام پاکستان ویلے ایہہ خاندان ہجرت کر کے پاکستان آگیا، میٹرک کرن توں بعد فوج وچ ملازم ہو گئے پر اواہ انگریز دی نوکری نوں پسند نہیں کر دے سکتے تو اونہاں نے ہومیو پیٹھک دا متحان پاس کیتا تے ڈاکٹر شیدا نور دے ناں نال مشہور ہوئے۔

ڈاکٹر شیدا نور نے شاعری توں وچ تحقیقی تے تقیدی مضمون دی کھنچئی نہیں۔ اونہاں پاکستان رائٹرز گلڈ لاہور ریجن دے آفس سیکرٹری دی رہے۔ شاعری وچ اونہاں مشتاق اسلام آبادی دے شاگرد رہے۔ ڈاکٹر شیدا نور 19 جنوری 1989ء نوں وفات پا گئے۔

ڈاکٹر شیدا نور دے شعری مجموعے وچ منزالاں یاداں تے لمیاں اڈا ریاں شامل نیں۔ پر ڈاکٹر صاحب دا بہت سارا کلام تے تقیدی مضموناں دے کئی مجموعے آن چھپے نیں۔ اونہاں پاکستانی تے اپنے انسان سن۔ 1965ء دی پاک بھارت جنگ دا مکار ان پکھدے میدان وچ ہو یاتے اوس معرکے دے حوالے نال ڈاکٹر شیدا نور ایہہ نغمہ ایہہ نال نوں ادب دی دنیا وچ لازوال کر گیا:

جنگ کھھید نہیں ہوندی زناںیاں دی

ڈاکٹر شیدا نور نوں سماج دی اجتماعی بے جسی تے بے اعتباری، طبقاتی، ونڈتے معاشری ناہمواری ورگے مضمون اپنی شاعری وچ سموئے۔

## غزل

کہ دسان میں کیہڑی گلوں جتی بازی ہار گیا  
جیہنوں منصف پایا اوہ مینوں چار گیا  
لہو رنگا اوہ اتھرو جیہڑا پلکیں زوریں ڈی گیا سی  
ڈی گدا ڈی گدا کئی سجنان دے پیار دا بھار اُتار گیا  
نہر کنارے میلا گلیا لوکیں چھجھدے پھردے نیں  
ڈبن والا کاغذ دی اک بیڑی کا ہنون تار گیا  
تیری اکھ سہارا دیتا میریاں ٹھیاں آسمان نوں  
تیرا اک دلاسا چنّاں میرا بُتتا سار گیا  
کندھاں اتھنیرے دیاں ڈھاکے دی میں قیدر ہیا  
چن چڑھیاتے میرے گردے چانن کندھ اُسار گیا  
اک اٹی توں پیار دا سودا ایھوں کتھے لھنا ایں  
جدر ٹر گئے حسن بیوپاری اوہ دھر اونہاں گیا

---

ایہو اک وڈیائی میری میں بُوہا کھڑکایا نہیں  
وچ خیالیں بھاویں اوہدے بُوہے لکھاں وار گیا  
کوئی موت بہانہ یارو میری موت نوں ملیا نہ  
مینوں اپنے اندروں اٹھدا ہویا ہو کا مار گیا  
پر لے پار اڈکین دالے بزدل کہہ کے ٹر گئے نیں  
اُر لے کنڈھے آکھن لوکیں انور پر لے پار گیا

(یاداں)

## منظور وزیر آبادی

منظور وزیر آبادی دا اصل نام منظور الہی اے۔ اوہ 17 فروری 1936ء نوں ضلع گوجرانوالہ دی تحصیل وزیر آباد شہر وچ جناب فضل الہی دے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک گورنمنٹ ہائی سکول وزیر آباد توں پاس کیتا تے فیر روزگار دی تلاش وچ لا ہو آگئے۔ ابھتے اوہ نہ راں دے ملکے وچ ملازم ہو گئے تے فیر لا ہو نوں ای اپنا مستقل رہائی لکانا بنا لیا۔ اوہناں نے پہلے اردو تے پنجابی فاضل کیتا۔ بی اے کرن توں بعد اردو تے پنجابی وچ ایم اے کیتا۔ اوہ سپرائنسنڈ ڈے عہدے توں ریٹائرڈ ہوئے تے اک پرائیویٹ فرم وچ ملازم ہو گئے نال نال تصنیف تے تالیف دا سلسلہ جاری رکھیا تے 1990ء وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

اوہناں نے اردو تے پنجابی وچ شاعری کیتی۔ اوہناں نے غزل وی آکھی اے تے نظم وی۔ ہن تکر پنجابی غزل اس دے تن مجموعے شائع ہو چکے نیں۔ ”ویلے ہتھ نیاں“ 1978ء نوں، غزل اس دا دو جا مجموعہ ”توں وی چن اچھاں کوئی“ 1985ء وچ تے تجا مجموعہ ”ڈکھ دا صدقہ جاری اے“ 1992ء نوں اوہناں دی وفات دے بعد چھپیا اے۔

منظور وزیر آبادی نے قافیے تے ریفی دے حوالے نال کئی تجربے کیتے۔ کئی غزل اس دوہرے تے تہرے تہرے قافیے ورتے نیں۔ انچ اک وکھر اسلوب وجود وچ آیا۔ ایہدے نال سماجی تے طبقاتی کھجھ دھروتے بے انصافی دا اک ڈکھ بھریا احساس وی منظور وزیر آبادی دی شاعری دا وصف اے۔

## غزل

دھرتی توں اسماں ولے توں وی چن اچھاں کوئی  
وں دے دُنیا نوں جے رکھیں اپنے کول کمال کوئی  
تیرے تے افسوس اے میوں ذہن تے جذبہ ہوندیاں وی  
اج تکر توں چل نہیں سکیا اوہدے ورگی چال کوئی  
اہنوں لیھن دے لئی دردی میرے نال ٹرے  
کس نوں دسائی اوہناں دچوں اج نہیں میرے نال کوئی  
جے کوئی وڈا تکیئے راہ وچ مختالان دی سوچنے آں  
کترا کے لنگھن دی کریئے ویکھ لینے جے بال کوئی  
اپنی عادت پاروں ہو گئے اج تے نکران تک محدود  
کس نوں کہیے آ کے ساڑا پچھ دا نہیں ہئن حال کوئی  
خورے کاہنوں رنگ اڈیا اے پہلاں ای وسیکاں دا  
ویکھ لوان گے جد آوے گا ساڑے ول بھچاں کوئی  
اک پتھر منثور جے تیرا ہر دم کلہ پڑھدا اے  
تیرے پیار خلوص دی جت اے تیرا نہیں کمال کوئی

(توں وی چن اچھاں کوئی)

## الاطاف قریشی

الاطاف قریشی 13 نومبر 1937ء نوں مظفر آباد آزاد کشمیر وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد صاحب داناں احمد دین قریشی سی۔ الاطاف قریشی بی اے دا امتحان پاس کرن توں بعد ریڈ یو وچ پروگرام پروڈیوسر ہو گئے۔ بعد وچ پروگرام میجر ہو گئے۔ ریڈ یو دی ملازمت دے دوران اوہ مختلف ریڈ یو سیشناءں اُتے خدمات انجام دیدے رہے۔ لاہور سیشن اُتے اوہ سٹرل پروڈکشن یونٹ دے پروگرام میجر سن۔ 12 اگست 1980ء نوں دل دا ڈورہ پیاتے اوہ اپنے حقیقی خالق نال جاملے۔

الاطاف قریشی دی مادری زبان بھانویں کشمیری سی پر پنجاب دے وکھوکھہ شہر اال تے خاص طور تے لاہور، ہن دے دوران پنجابی زبان نے اوہناں نوں بڑا ممتاز رکھیا۔ جس پاروں اوہناں نے پنجابی زبان نوں اپنے تخلیقی اظہار دا ذریعہ بنایا۔ کشمیر دے لوکاں دی غلامی تباہی معاشری بدھائی نے الاطاف قریشی نوں بڑا حسناں بنادیتا سی۔ ایہناں وکھاں درواں تے محرومیاں دیاں داستانوں نوں ای اوہناں نے اپنی پنجابی شاعری دا موضوع بنایا۔

الاطاف قریشی دا پنجابی شاعری دا اکوای مجموعہ ”اکھیاں دے پر چھاویں“ تے اردو دا مجموعہ ”داتا زہر پلا“ دے نال چھپ چکیا اے۔ اوہناں دی پنجابی شاعری توں ایہہ احساس ہوندا اے کہ اک چننا بھری سوچ بارا بھر دی اے جیہڑی معاشرے دی بے جسی دے حوالے نال پیدا ہو گئی اے۔ ایہہ وچہ اے پئی انسانی جذبے تے معاشرتی قدر ادا دے بنن تے ملن دی گونج وی ”اکھیاں دے پر چھاویں“، ”وچ سنائی دیندی اے۔“

### ڈونگھے پانی

چُپ چُپ رہندا  
جگھنہ کہندا  
چن اسماںوں تکدار ہندا  
پھلاں واںگوں ہسدار ہندا  
کدی کدا ایں  
لُگ لُکا کے  
پچھلی راتیں ڈیکی لَا کے  
سُتیاں لہر اال نوں گل لَا کے  
روندر ہندا  
ہسدار ہندا  
کون دلا سے کس نوں دیندا

(اکھیاں دے پر چھاویں)

## علی محمد ملوک

علی محمد ملوک دا صل ناں علی محمد اے۔ ملوک تخلص اے۔ آپ 1935ء نوں ترن تارن (امرتسر) وچ جناب نواب دین دے گھر پیدا ہوئے۔ مذہلی تعلیم اپنے محلے دے سکول توں حاصل کیتی۔ قیام پاکستان دیلے اوہ ستویں جماعت دے طالب علم سن۔ 1947ء وچ ایہہ خاندان ترن تارن توں ہجرت کر کے بورے والا وچ آکے آباد ہو گیا۔ ملوک ہوراں اپنے والد صاحب دے نال ریڈی میڈ کپڑیاں دی دکان بنائی تے اوہ ایسے کاروبار وچ مصروف رہے۔

نعت تے غزل اوہ ناں دے فن تے فکر دی خاص چچان اے۔ ملوک ہوراں دا پہلا مجموعہ کلام ”مورچلڈ یاں سوچاں“ 1984ء وچ شائع ہو یا جس نوں رائٹر زکلڈ ولوں انعام دیتا گیا۔ اگست 1994ء نوں دو جا مجموعہ ”ساہواں در سمندر پینا“ شائع ہو یا۔ اوہ بورے والے دی علمی تے ادبی تنظیم لالہ اکیڈمی دے بنیادی رکن سن۔

مورچلڈ یاں سوچاں وچ مضامات دی تازگی، سادگی تے حُسن شامل اے۔ ایسی مجموعے وچ اوہ ناں نے اپنے آں دو اے بولی جان والی زبان ورتی اے جیہڑی جمالیاتی حوالے نال فن دے کمال نوں پھہنندی ہوئی محسوس ہوندی اے۔ جس پاروں علی محمد ملوک پنجابی دی نویں غزل وچ اپنے پہلے ای مجموعے نال اک معتبر ناں بن کے سامنے آئے۔ 14 جنوری 2000ء وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔

### غزل

سوچ سمندر ترے عمر گزار لئی  
ڈکھرے جردے جردے عمر گزار لئی  
اوہدی سانجھ تے پھر وی رہی اے غیراں نال  
جس دا پانی بھر دے عمر گزار لئی  
کالی رات دے مکھ توں کالک دھوؤں لئی  
چانن کر دے کر دے عمر گزار لئی  
ساہواں والی پوچھی داء تے لاڈنے رہے  
جیون بازی ہردے عمر گزار لئی  
لوکاں نوں اپڑاوندے رہے آں منزل تے  
اپنی وچ سفر دے عمر گزار لئی  
آیا نہ آرام نمانے زخماں نوں  
مرہم دھرداں دھرداں عمر گزار لئی  
رہ کے لکھاں دی گلی وچ اسیں ملوک  
پالے ٹھرداں ٹھرداں عمر گزار لئی

(مورچلڈ یاں سوچاں)

## اکرام مجید

اکرام مجید 2 ستمبر 1940ء نوں چوہری عبدالجید دے گھر مقام گڑھا، جالندھر چھاؤنی (بھارت) وچ پیدا ہوئے۔ محلی تعلیم عربی تے فارسی گھر توں حاصل کیتی۔ بعد وچ اوہناں نوں سکول وچ داخل کراؤتا گیا۔ ایہہ خاندان 1947ء نوں قیام پاکستان ویلے جالندھر ویں بھارت کر کے فیصل آباد آکے آباد ہو گیا۔ اکرام مجید نے 1957ء نوں دسویں دامتحان پاس کیتی۔ ایسے دو ران اوہناں دے والد صاحب وفات پا گئے۔ اس کارن تعلیم جاری نہ رکھ سکتے سوت تے کپڑے دی تجارت وچ رُجھ گئے۔ اکرام مجید نوں علم تے فن دی دولت ورثے ویچ ملی۔

پنجابی زبان وچ اوہناں دا پہلا مجموعہ ”تنے داروگ“ 1984ء تے دو جا مجموعہ ”نویاں زینیاں“ 1990ء وچ شائع ہو یا۔ جس نوں کئی انعام تے ایوارڈ ملے۔ اکرام مجید جدید پنجابی غزل دے اک رجحان ساز شاعر نیں۔ نویاں زینیاں وچ اوہناں نے اینیاں بھراں ورثیاں نیں کہ گھٹ ای کے اردو یا پنجابی شاعر اس نے ورثیاں ہوں گیاں۔ اوہناں دیاں غزلائیں غم جاناس دے قصیاں دی تھاں تے پنجاب دی میں دی واشنا، ابھتھے دے وسینکاں دے دُکھ درد، سدھراں، چاہ تے خوشیاں غمیاں دیاں مورتاں نیں۔

## غزل

نویاں سوچاں جنڈری نوں شنگار دیاں  
گھنڈاں کھولن ویلے دی رفتار دیاں  
چنگے جذبے کھجھ لیاون منزل نوں  
سچیاں سدھراں، کدے نہ بازی ہار دیاں  
لے چڑے پندھ مکائے عقلائیں نے  
پل وچ خراں ملن سمندر پار دیاں  
ایس طراں وی ہو جاندا اے کدے کدے  
دُھپاں برفان وانگوں سینہ ٹھار دیاں  
شہراں اندر لوڑاں سپاں واںگ پھر ان  
گھر گھر دے وچ اپنا زہر کھلا ر دیاں  
عملائیں والا بھار تے کوئی چکدا نہیں  
ہمیشائیں چھیڑی رکھدے نیں بیکار دیاں

(تنے داروگ)

## فیروز دین شرف

فیروز دین شرف دا اصل ناں فیروز دین تے تخلص شرف سی۔ آپ پنڈتولہ ننگل (راجہ سانی) امر ترویج میاں دیر و خان دے گھر 1901ء وچ پیدا ہوئے۔ والد صاحب ریلوے پولیس وچ ملازم سن۔ قیام پاکستان دیلے بھرت کر کے لاہور آئی وسے۔ بایو شرف ہو راں نے ذاتی سلط اُتے فارسی، اردو تے پنجابی زباناں وی پڑھیاں تے ایہناں زباناں دی پرانی شاعری دا وی چنگی طراں مطالعہ کیتا۔ شاعری وچ اوہناں نے استاد محمد رمضان ہدم نوں اپنا استاد بنایا۔ اوہناں نے پہلی نظم 1911ء وچ لکھی سی تے اوہناں دا کلام مختلف اخباراں تے رسالیاں وچ چھپن لگ پیا۔

بایو فیروز دین شرف پہلاں پہل روایتی شاعری کر دے رہے پرچھتی ای اوہ مقصدی شاعری ول پرت آئے تے اوہناں نے بڑیاں حقیقت پسندانہ نظماء لکھیاں جیہناں دی وجہ نال اوہ بوجہت مشہور ہو گئے۔ پنجابی زبان تے ادب دے قدر دا ناں نے اوہناں نوں پنجابی بلبل دے خطاب نال نوازیا۔ آپ 13 مارچ 1955ء نوں وفات پا گئے۔

اوہناں دیاں کتاباں و چوں سنہری کلیاں، نوری درشن، پریم ہلارے، جو گن، شرف نشانی تے سی حرفی مزدور خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ شرف ہو راں نے غزل بوجہت گھٹ آکھی۔ اوہ بنیادی طور تے نظم تے گیت دے شاعر سن۔

### متن

بے تو پنڈھ زندگی دا سوکھ نال کثنا ایں  
دنیا دے لو بھ واطی موہریوں اتار گندھ  
پلا پھڑیں اک دا جہان وچ گھٹ کے ٹوں  
جنے کھنے نال پیا ایویں نہ پیار گندھ  
بھلا رب آسرے نوں جگ دی متحاہی کاہدی  
سر اُتے چکدا نہیں گھوڑے اسوار گندھ  
یچ یچ پلے بخ کم سارے نیکیاں دے  
شوم جویں رکھ دا ہے پیساں نوں مار گندھ  
بھیت اک دوسرے دا لڑ کے بھی کھولیئے نہ  
دلائ وچ پوے بھانویں لکھ تے ہزار گندھ  
لک تیرا توڑ دیس وادھو فیل صوفیاں ایہہ  
ویوں باہری چھلی ہوئی کر دی اے خوار گندھ  
شرف تیری زندگی دا سنا نیک چاہیدا اے  
سو ہتھ رستہ اوہدے سرے اُتے گندھ

(سنہری کلیاں)

## جاویدنامہ چول اقتباس دا پنجابی ترجمہ

### تاریاں دا گیت

(از شریف گنجائی)

عقل حیاتی دا ہے سنا ، عشق ہے رمز اس جگ دی  
 خاکی پلے صدقے آیوں ، لانجھاں دی چھٹہ نگری  
 تیرے پچھے چن ستارے گھنڈ کاں کھاندے رہندے  
 جلویاں دے وچ تیری اک نگاہوں گھر بآ کھڑبی  
 سجن دے راہ اندر جلوے سبھے ون سوئے  
 شوقاں سدھراں والا پڑھا نہیں آلے دی پئی

پنگرن دا ہے ناں زندگانی یاں مُر صدق صفا دا  
 ازل ابد اک دُڑکی تیری جیون ملک خدا دا

ہیبت وکیھ قلندر والی ، شان سکندر والا  
 اوہ کلیسی جذبہ تے ایہہ جادو جادوگر دا  
 اوہ مارے تے اکھنال مارے ، ایہہ شکر نال مارے  
 اوہ پیار سلوک تمامی ، ایہہ لڑائی دھکا  
 دوویں دنیا چتن والے سدا حیاتی چاہندے  
 ڈاہڈے دا ست ویہا سو ایہہ ، اسدا بول رسیلا

لا سٹ قلندر والی بھن اسکندری ڈئے  
 رسم کلیسی تازہ کر جے ٹونہ نہ ٹک سکے

(جاویدنامہ دا پنجابی ترجمہ)

## اسیر عابد

اسیر عابد دا اصل نال غلام رسول اسیر اے تے اوہ علمی، ادبی تے تعلیمی حلقياں وچ اسیر عابد دے نال نال مشہور نیں۔ آپ 15 اپریل 1936ء نوں سید گفرضیل گوجرانوالہ چوہدری مراد بخش دے گھروچ پیدا ہوئے۔ اسیر نے پرائمری دا امتحان کوٹ بھاگا (گوجرانوالہ) تے میڈرک دا امتحان علی پور چھڑھ توں پاس کیتا۔ ایسے دوران فاصل اوپریات (اردو تے فارسی) دے امتحان پاس کیتے تے بعد وچ بی اے کر کے بی ایڈ کیتا تے کجھن انٹی ٹیوٹ رائے ونڈوچ اسلامیات دے استاد مقرر ہو گئے۔ فیر ایم اے اردو دا امتحان پاس کر کے نومبر 1974ء وچ اردو دے لیکھار مقرر ہوئے۔ گورنمنٹ اسلامیہ کالج گوجرانوالہ توں ریٹائر ہو گئے نیں۔

اسیر عابد دا ڈاکٹر "دیوانِ غالب" دا مکمل تے منظوم پنجابی ترجمہ۔ ایس توں اوہناں نے امام بوسیری رحمۃ اللہ علیہ دے مشہور قصیدہ "قصیدہ بردہ شریف" دا منظوم پنجابی ترجمہ وی کیتا۔ ایسے طراں اوہناں نے حکیم الامم علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دی مشہور کتاب "بال جبریل" دا "جبریل اڈاری" دے عنوان نال منظوم پنجابی ترجمہ وی کیتا۔ اسیر عابد دے ترجمے علی تے ادبی حوالے نال بڑے اہم، تے فتنی اعتبار نال پختہ تے سوہنے نیں۔ اوہ خالص پنجابی محاورے تے ماحول نوں بڑے سوہنے انداز نال ترجمے وچ استعمال کر دے نیں۔

## غالب دی غزل دا پنجابی ترجمہ

(از اسیر عابد)

وِسَدَّ رَهَنْ بَهْ وِسَنْ مِينُونْ لَگْ بُوْهْ كَنْدَهَانْ  
مِيرَهْ أُدْنَ شُوقَ دَهْ كَهْمَبَ نِيْسَ تِيرَهْ بُوْهْ كَنْدَهَانْ  
هَنْجَوَانَ دَهْ وَاحْظَرَ مُوْهَبَهْ گَهَرَ دَهْ دَوَهَهْ بَنْ لَيَا!  
لَوْكَهْ ہَوْ گَنْهْ مِيرَهْ كَنْدَهَانْ بُوْهْ بُوْهْ كَنْدَهَانْ  
پَرْ چَحَانُوْسَ نَهِيْسَ اِيهَهْ تَهْ اوْهَهْ آوَنَ دِيَا خَوَشِيَانَ نِيْسَ  
جَيْ آيَا نَوْ آكَهَنَ آگُوْنَ ڈُرْپَهْ بُوْهْ كَنْدَهَانْ  
كَيْهَرَهْ دَهْ دَنَ مِيْسَ رَجَهْ كَرَنَتَهْ سَاهَ كَلَهَيَا  
نَيِّوَسَ ہَوْ كَهْ مِيرَهْ پَيِّرَهْ ڈُنْگَهْ بُوْهْ كَنْدَهَانْ  
تِيرَهْ بَاجَهُوْنَ اَكَهَ دَهْ كَلَرَهْ وِسَدَّهْ گَهَرَ دَهْ وَتَوْنَ  
هَرَوَلَيَهْ رَوَنَدَهْ رَهَنَنَ آلَهْ دِيَكَهْ كَنْدَهَانْ

(دیوانِ غالب دا منظوم ترجمہ)

## فرہنگ

ج	پ	ا
دل: چت: دل	پروار: خاندان	گشتی دا اک داک، روک سہارا
اکھاں: چشم: اکھاں	پائیم: میں پایا، میں پا داں	علائچ کرنا، جتن کرنا
اگ دا بھانبر: چخا: سواد، مزا	پنڈھ: سفر، فاصلہ	تغیر کرنا
چس: چور گے: چوھڑے	پیراں تھلے لتازیا	آنسارنا: آنا، میں آیا، میں آواں
چتر کاری: ڈیرے، من چھیاں	پھرے ہوئے	آئیم: کھاوت
چھوپے: کلپاڑیاں، ٹوکے	پارکھ: پڑھول کرنا والا	آکھاں: مطلق العنان حاکم، ڈیٹھر
چھوپیاں: دھوکہ کھا گیاں	پس مظہر	آگ: گئے دے اور والا حصہ
چھیاں گیاں: چھک:	پر بندھ: بندو بست	اگرسٹ: زوروالی
چھک: ٹپتی، نرم ٹھنی	پر چلتا: جاری	استاکاری: کار گیری
ح	پر چھن: پھٹھن	اندھہ: الہ، ڈکھ، غم
حلقہ ادارت: خ	پنچائیت: اکاڑ کا مختلف	ایانا: نابلغ، ناکبحج
خصماں: چاہت	پنکھا: وکھرا وکھرا	اوے: انوکھے
خوبیں: اوس نے بنایا	متفرقات: کروار	اسرار: راز۔ بھیت
و	ت	اُسرنا: جوان ہونا، ودھنا
وہر: بتائے	خواہش کرنا: تا نگھے	اُخترے: ٹھوپہ زور
وستک: داج و ہوئی:	ترکالا: شام داویلا	ب
داخ: دھوکھیاں	تروال: اکڑ یا ہویا	بوجہ: اپر بچنج
داخ: دھوکا دیا، کالا، سیاہ	تو دے: ڈھیلے	پرھوں (برھا): وچھوڑا غم
دیباوی	ترامان: تانا	پُٹا سارنا: مطلب پُٹا کرنا
دے: دھرگ:	گرم: تت:	پتی: درخواست انتخا
دھنکار	لکڑی دے تئے نوں کھو کھلا کر	بے قابو: بے قابو
ظلم: دھرو:	کے ہیائی ہوئی ہیڑی	بے دوسا: بے یقینا
ڈ	ٹ	بے دادیاں: اُبڑیاں، غیر آباد
ڈھیاں: ڈنگیاں	ٹوناں: زیورات	بے دوسا: بے قصور
ڈنگیاں: ڈنگی	ج	بدرہ: گندی نالی
ڈھنیدے: ڈگدے	تھل جہاں: سارا جہاں	بوزما: گھیو ملی شکر
ر	جو: علاقہ، حد، بیتا	پاگڑ: چڑھ دے ڈھول جدے اتے
رسد: راشن، ذخیرہ	جی: بندے	ماہل ہوندی اے۔
خون	جن: کوشش	بھوگی: گزاری
رویا	جلال: برداشت کرنا	بھتتا: روٹی
مزارع	جلیل القدر: اُچھے مرتبے والا	بھاں بھاں کر دی: اُبڑی، دیران
راکب:	چوک: پنڈ	بھرولے: پچکو
	چھلیوں میں: روکیا اے	بھویں: پھری، واپس، پر لی
		بخار: بخار، بوجھ، جنگل
		بار:

میست دی اوہ تھاں جھٹے مولوی	کاٹھ:	کھوچ:
بہہ کے داعظ کردا اے	گھوڑا:	جھوٹا:
چرخے دادھا گا جیدے نال چرخ	کوڑا:	اٹلا، اوکھا
مال:	گکرا:	اکھدیاں پوچیاں والاں حصہ،
چلدا اے	مکھریاں:	اکھاں دی پیاری
مہاندرا:	پیٹ:	کاڑھاں کڈھنا: کھون لانا
شاہت، مٹوئہ مختا	کارنے:	کم، کاتا نے
مشخیاں، نماق	کنک:	لشکر، فوج
مکھریاں:	کینڈے:	پنجر
زجان:	کھنڈکاں:	گرمی کھانا
مہاڑا:	کھنڈی:	گھر باغھری: لڑنا جھکڑنا
مروے ساڑاں دی تھاں	کھمب:	پ
قلمی ستاباں، نجخے	کھاری:	ٹوکری
سوراخ	کھنڈی:	جبڑی سچھی نہ ہو دے
مگھار:	کھنڈدا:	کھلدا
گل دا کنخا	گ:	گ
زمین دا وہ حصہ جیہدے وچ	گولی:	باندی، نوکرانی
اُدھی ریت اُدھی مکی ہوندے	گنڈھیں:	شادی پکنی کرنا
اے، زمین دی قم	گن:	خونی
ن	گاۓ:	پر اگے
اچھو، بخوبی	گھنٹہ:	ڈالنا
نیز:	گھنٹہ میلا:	میکا، میالا، ڈھنڈلا
نمافی:	غور:	گوہ:
عڑت، تدر، وقار	روٹی:	گوئی:
نام غودو:	ل	ل
بے شرم، جس نوں لاج نہیں	لانھاں:	آ لے دو اے
نی:	لیکھا:	رقم دا حاب
ندی، نہر	لوہندياں:	سادھیاں
پیار، محبت	لیکاں:	ازام، چھتاں
خُن اُخُر ب:	لہ دھا:	پالیا، لھگیا
و	م:	م
وقت:	منڈپ:	چبوتر، سچ
ونجایہ:	ماڑیاں:	حولیاں
واچھڑی:	بالکل:	مول:
وحدت الوجود: توحیدی فلسفیانہ تشریع کے اللہ	وادھے:	متھے دانشان، امام دے کھلوں
دی ذات ای موجود ہے	ہوندے:	محراب:
وحدت الشہود: توحیدی فلسفیانہ تشریع کے اللہ دی	ہوندے:	وی تھاں
ذات دامشہدہ کیتا چاںکدا اے	کنکاں کوں:	کوئی:
مکھلا:		کالی:
میرے:		
زمین دا وہ حصہ جیہدے وچ		
اُدھی ریت اُدھی مکی ہوندے		
اے، زمین دی قم		

### اسم تضییغ بنان داطریقه

پنجابی وچ اسم تضییغ دو مقصد ادا کرن لئی بنایا جاند اے۔ اک تے 'فکے' دے معنیاں لئی تے دو جالا ڈپیار واسطے ایہدے وچ دو معروف طریقے نیں۔

1- لفظ دے آخر وچ 'ڑا' یا 'ڑی' دا وادھا کر دتا جاند اے مثلاً

ڈکھڑا	ڈکھ	بچڑا	بچہ
صدندوقہ	صدندوق	کھڑا	کھڑ
دیکھڑی	دیگ	بچڑی	بچی

2- کچھ لفظاں دے آخر وچوں الف اڑا کے 'کا' دا وادھا کر دتا جاند اے

ڈنڈا	ڈنڈا	مثلاً
------	------	-------

### لفظ بنان داطریقه

کے نوں پکارن یا بلان لئی اسم مذکور دے آخر وچ "یا" دو دھاتا جاند اے۔

سوہنیا	سوہنا	بیشیریا	بیشیر	مثلاً
بھیڑیا	بھیڑا	کچیڑا	کچجا	

جے اسم موئنث ہو دے تے اوہدے آخر وچ "یا" نہیں سکوں ے (یئے) دا وادھا کیتا جاند اے جویں:

واری	واریے	سوئی	سوئیے	
بعض	ویلے لفظ ندا توں پہلے مذکرئی اے اوئے دے تے موئنث لئی اے 'نی' دے لفظ وی ورتے جاندے نیں جویں:			
نی داریئے وغیرہ	اوے سوہنیا	اوے سوہنیا	اوے بیشیریا	

### حاصل مصدر بنان داطریقه

مصدر نوں حاصل مصدر بنان لئی پنجابی وچ کئی طریقے ورتے جاندے نیں۔

1- مصدر دے آخر توں "نا" ہٹا دتا جاوے مثال دے طور تے:

جتن	چتن	چمک	چمکنا
لٹ	لننا	کھیڈنا	کھیڈنا

2- مصدر وچوں صرف 'ن' غائب کر دتا جاوے مثال دے طور تے:

ترنفا	ترنفا	بچھڑا	بچھڑنا
-------	-------	-------	--------

رگڑنا	رگڑنا	چھڑکنا	چھڑکنا	چھڑکنا
-3	مصدردا 'نا' ہٹا کے 'ائی' دا اضافہ کر دتا جاوے:	لکھنا	پڑھنا	پڑھنا
		و دھانی	و دھانی	و دھانی
-4	مصدردا 'نا' ہٹا کے 'ت' لگا دین نال:	چلتا	چڑھنا	چڑھنا
		لکھنا	پڑھنا	پڑھنا
-5	مصدر دا 'نا' کے 'اوٹ' دا وادھا وی کیتا جاندا اے مثال دے طور تے:	بننا	بننا	بننا
		اچانا	اچانا	اچانا
-6	صفت دے اگے "ن" "دا" وادھا یاں مصدر دا "نا" ہٹا کے 'ان' دا وادھا مثلاً:	و دھاننا	اُٹھانا	اُٹھانا
		اچانا	اچانا	اچانا
اکوجیہ لفظاں وچ زیرِ ذریتے پیش نال معنیاں دافر ق:				
دو جیاں زباناں دی طراں پنجابی وچ وی اعراب دے بدل نال لفظاں دے معنی بدل جاندے نیں مثلاً:				
		نہ دے	بھج دے	گھنہ دہ
		گلے ہوندے	بھج دے	زور
		سرڈ دے	بھج دے	ٹکنا
		اُکھاڑنا	پُنا	و سنا
		بر بادھونا	پُنا	و گنا، سمنا
		ما تم کرنا	پُنا	ناراض ہونا
		رگڑ ( فعل امر)	مل	مشین
		ملاقات کر	میل	پھمنی
		قیمت	میل	سارا
		سلو نا	لوں	گنی کر
		نمک	لوں	و صف
				گن
				گن

## امتحانی پرچیاں دی تدوین لئی سفارشات

### (ب) بارھویں جماعت لئی

(مضمون = 30 نمبر + مرکزی خیال = 10 نمبر)	نشر 40 نمبر
(شاعر اس دے نال نال شاعر اس دی تشریخ)	نظم 30 نمبر
ادبی اصناف + قواعد (الفاظ سازی)	15 نمبر
(اصناف ادب - 10 نمبر، قواعد - 5 نمبر)	
شاعر اس دی حیاتی تفہ	15 نمبر
	کل نمبر 100

## مطالعے لئی کتاباں

اپیات سلطان باہ و رحمۃ اللہ علیہ	مرتبہ: سلطان الاطاف علی	-1
احسن القصص	مولوی غلام رسول عالمپوری	-2
اکلا پے داسافر	عارف عبدالستین	-3
بول فرید رحمۃ اللہ علیہ	ڈاکٹر فقیر محمد فقیر	-4
تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر	ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی (مرحوم)	-5
پنجاب دے لوک گیت	مرتبہ: مقصود ناصر چوہدری	-6
پنجابی ادب دی کہانی	عبد الغفور قریشی	-7
پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ	ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی (مرحوم)	-8
پکی روٹی	مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک	-9
مطالعہ غلام رسول عالمپوری	ڈاکٹر محمد بشیر گورایا	-10
پنجابی ادب دا ارتقاء	ڈاکٹر انعام الحق جاوید	-11
نوک پلک	ڈاکٹر اسلم رانا (مرحوم)	-12